

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/20034> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Meij, C.O. (Otto) van der

Title: Tussen Oranje en Spanje : de leefwereld van Bredase regenten 1550-1700

Issue Date: 2012-10-25

Hoofdstuk 2

Heerlijk erfdeel van Oranje

Als heerlijke stad kende Breda één vaste bespeler in tijden van oorlog en vrede: de prins van Oranje, als baron van Breda. Hier, in de Grote Kerk, bevinden zich tevens de praalgraven van de meeste van zijn voorgangers als heer van Breda, de Nassau-Polanens. In de graftombe van Anna van Buren, die in 1558 te Breda was overleden, was alvast plaats gereserveerd voor Willem van Oranje.¹ Op het moment dat Balthasar Gerards in 1584 zijn fatale schoten loste in het Prinsenhof van Delft, verbleef Willem daar tenslotte slechts tijdelijk nadat hij drie jaar eerder van zijn belangrijkste bezitting in de Nederlanden ('le lieu principal de mes seigneuries', volgens zijn befaamde *Apologie* uit 1581) was beroofd.² Dit zou nog tot eind achttiende eeuw zo blijven: het domein Breda was verreweg het belangrijkste grootgrondbezit van de Oranjes in de Republiek. Als zodanig zorgde het voor een aanzienlijk deel van hun inkomsten dat, behalve uit privé-domeinen, vooral bestond uit het inkomen van hun politieke ambten in dienst van de diverse gewesten. De grote rol van Breda in de Nederlandse geschiedenis kan deels uit deze *Hausmacht* worden verklaard: dit gaf de Oranjes tevens sterk persoonlijke motieven om de stad telkens terug te veroveren. De band tussen deze van oorsprong Nassaustad en de prinsen van Oranje was aldus onverbreekelijk.

De heerlijkheid: de Baronie van Breda

Oorsprong

Stad en land van Breda waren vanaf de Middeleeuwen een leen van de hertogen van Brabant. De belening geschiedde derhalve bij het Leenhof van Brabant in Brussel, later in Den Haag. Voor die gebieden die later in Staatse handen terechtkwamen, ging de positie van leenheer over in handen van de Staten-Generaal die zichzelf als opvolger van de hertog van Brabant beschouwden. De leenband moest voortaan door elke nieuwe heer van Breda worden bevestigd voor de Raad en Leenhof van Brabant in Den Haag, dat in 1591 was opgericht.³ Dit gebeurde voor het eerst in 1592. De jurisdictie van de 'Staatse' Raad van Brabant werd vanuit Breda overigens zoveel mogelijk bestreden.⁴ Bij herhaling werden zijn functionarissen van het grondgebied van de Baronie geweerd en in 1721 werd bijvoorbeeld

¹ Vergelijk: Poelhekke, *Frederik Hendrik*, 492; Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 43.

² Drossaers, *Archief Nassauschen Domeinraad*, I, 19.

³ NA, NDR inv.nrs. 1547: Maurits (1618); 1572: Frederik Hendrik (1626); 1599: Willem II (1647); 1613: Willem III (1652). Zie verder ook inv.nrs. 8129-8132 voor de periode 1589 (aanstelling Maurits als administrateur)-1604 (belening Filips Willem).

⁴ Bosman e.a., *De Heerlijke Stad*, 5-6; 8-9; Van Boven, 'De verhouding tussen de Raad van Brabant', 129-130.

inzage in de stedelijke resolutieboeken aan haar fiscaal geweigerd, al gold hier vermoedelijk tevens een meer algemene geheimhoudingsplicht.⁵ Het gezag van de Raad van Brabant over grote delen van zijn onderhavig ressort bleef daarmee in de praktijk toch beperkt.

Het bezit van de Baronie in handen van het geslacht Nassau gaat terug op het huwelijk van graaf Engelbrecht van Nassau met Johanna van Polanen in 1403.⁶ In de late Middeleeuwen wisten de Nassaus zich op te werken tot belangrijke hertogelijke dienaren van de nieuwe Bourgondisch-Habsburgse staat in de Nederlanden. Breda kon hierdoor uitgroeien tot een centrum van (literaire) kunst en wetenschappen.⁷ Het was in dienst van keizer Karel V dat Hendrik III van Polanen de rol van de Nassaus in het landsbestuur tot grote hoogte bracht. Tot ver in de zestiende eeuw had het centrum van de macht in de Nederlanden in Mechelen en in Brussel gelegen. Hier in Spanje verbleef ook Hendrik als Karels vertrouweling (eerder al was hij een van zijn gouverneurs geweest) vrijwel onafgebroken van 1522-30. Tevens trouwde hij er zijn derde vrouw, Mencia de Mendoça, in 1524: een Spaanse gravin van Nassau dus met als verblijfplaats het kasteel van Breda.⁸ In 1504 had hij de hele erfenis van zijn oom Engelbrecht gekregen en was hij onder meer heer van Breda geworden.

Broekhuizen noemt in zijn manuscript over de geschiedenis van de stad diverse krijgskundige bijdragen in de late Middeleeuwen door Bredase heerwaarden (lokale troepen van de heer) her en der in Europa, waarbij vooral graaf Engelbrecht II van Nassau zich onderscheidde. Ook diens opvolger stond echter zijn mannetje. Graaf Hendrik III deed mee aan de beroemde belegering van Rome in 1527, waarbij hij voor de Engelenburcht was gelegerd en uiteindelijk op 5 juni met de paus onderhandelde over diens overgave. In de tussentijd was op 8 mei de stad wel geplunderd, de beruchte *sacco di Roma*: de troepen waren zo losgeslagen dat de graaf hierbij gewond raakte 'aan sijn oog dat het agter 't oor uijt kwam, soodat hij ter aarde lag en vierentwintig uren sonder spreken bleve'. Wonderbaarlijk genoeg genas hij en een jaar later bracht hij het keizerlijk leger voor Napels, welk koninkrijk hij eveneens onderwierp. Drie jaar later bemiddelde hij voor de keizer bij de aanvaarding van Alexander de Medici als hertog van Florence. Dat deze graaf Hendrik in Breda een renaissance-paleis liet bouwen in Italiaanse stijl is dan ook niet zo verwonderlijk.

In 1538 overleed Hendrik III, waarop zijn weduwe terugkeerde naar Spanje. Daar hertrouwde zij in 1540 met Ferdinand van Aragon, prins van Napels en hertog van Calabrië. Erfgenaam na haar dood in 1554 werd Don Luiz de Requesens, de latere landvoogd in de Nederlanden. Alle bezittingen en waardigheden vererfden na Hendriks dood op zijn zoon uit een eerder huwelijk, René van Chalon. Al deze erfgoederen werden in aanzien en opbrengst overtroffen door de bezittingen die de jongen in 1530 van moederskant (Claude van Chalon) had verkregen. De vader van zijn moeder bezat namelijk het soevereine prinsdom Orange, waarbij ook de titel prins van Oranje behoorde, plus de zeer rijke Chalongoederen in de Franche Comté en ten oosten van Frankrijk. Toen zijn oom Filibert in 1530 ongehuwd stierf, ging de titel over op diens neef. Aldus werden de titels Oranje en Nassau voor het eerst verenigd in één persoon. Ook René van Chalon toonde zijn moed op het slagveld

⁵ NA, NDR inv.nr. 8006, f. 155 e.v.

⁶ Janssen, 'De Bredase Nassaus'.

⁷ Sleiderink, 'Heer en meester'.

⁸ Zie over hem verder: Van Hooydonk, *Graaf Hendrik III*.

tegen Maarten van Rossum in 1541-42. In 1544, bij de belegering van St-Dizier aan de Marne, werd hij door een kanonskogel geraakt aan de schouder ten gevolge waarvan hij drie dagen later op 17 juni alsnog overleed. Bij het bovengenoemde beleg van Rome had René, die gelegerd was in de bibliotheek van het Vaticaan, er overigens voor gezorgd dat belangrijke kunstschaten als de Sixtijnse kapel gespaard bleven.⁹

Vlak voor zijn overlijden in 1544 vermaakte de kinderloze René van Chalon het prinsdom aan zijn neef Willem van Nassau, later beter bekend geworden als Willem van Oranje, de oudste zoon van een broer van Hendrik III.¹⁰ René was weliswaar in 1540 getrouwd met Anna van Lotharingen maar hun dochtertje Maria was binnen drie weken na de geboorte overleden. Wel had hij te Breda eerder nog een bastaard verwekt, Palamedes, in wiens onderhoud (hoofdzakelijk te Italië) rijkelijk werd voorzien.¹¹ René werd, ondanks zijn dood in het buitenland en in weerwil van testamentaire bepalingen¹², te Breda begraven in het graf van zijn vader 'onder de sepulture van grave Engelbrecht.'

Omvang

In de *Chroniicke vande Hertoghen van Brabant* uit 1606 wordt Breda in één zin kernachtig beschreven: 't'is een goede ende playsante stadt, ende behalven die schone edificien ende huysen, soo leet daer een sumptues slot.'¹³ De nieuwe wijze van oorlogvoering met belegeringen, zoals die in de zestiende eeuw in de Nederlanden werd geïntroduceerd (naar haar oorsprong *trace italienne* genoemd), gaf de stad vanaf de zestiende eeuw een geheel ander aanzien. Tussen 1530 en 1550 werd op last van graaf Hendrik III een nieuwe aarden omwalling aangelegd ter beveiliging van de drie uiteinden van de stad. Dat niet alleen: de hele stadsuitleg werd onder handen genomen, evenals het domein.¹⁴ De uitbreiding van de vestingwerken (de 'edificien') was dus mede bepalend voor de omvang van de stad, zoals ook elders in het land.¹⁵ Na 1577 werden de fortificaties van Breda vele malen veranderd vanuit telkens weer nieuwe militaire inzichten.¹⁶ De omvang van het rechtsgebied van de stad was hierdoor nog aan kleine grenscorrecties onderhevig. Belangrijkste buitengebied onder stedelijke jurisdictie was Teteringen, samen met nog enkele gehuchten ten oosten en westen van de stad.¹⁷ Het rechts- en bestuursgebied van de stad werd dus niet afgesloten door de wallen.

Breda vormde tegelijk het administratieve centrum voor een veel groter gebied: de baronie van Breda. De omvang van de Baronie was indrukwekkend: het omvatte ongeveer een vijfde van de huidige provincie Noord-Brabant. Van oost naar west trok men er doorheen in negen uur en van noord naar zuid in zeven. In de onmiddellijke nabijheid van de stad lagen Ginneken, Princenhage, Bavel en Teteringen. Iets verderweg bevonden zich Etten, Rijsbergen, Chaam, Alphen, Gilze, Rijen, Dongen, Oosterhout en Terheijden. Aan de buitenste randen lagen Sprundel, Zun-

⁹ Bedini, *The People's Elephant*, 216-217.

¹⁰ Groenveld, 'Spiegel van de tijd', 14-18.

¹¹ Van Hooydonk, *Bredase elite tussen 1350 en 1550*, 45-46. Deze trouwde Peloxena, dochter van de graaf van Mansfeld. Zie voor hem ook: *De correspondentie van Willem van Oranje*, briefnr. 12173.

¹² Bosman e.a., *De heerlijke stad*, 10.

¹³ *Chroniicke vande Hertoghen van Brabant*, 19v.

¹⁴ Bosman e.a., *De heerlijke stad*, 12.

¹⁵ Taverne, *In 't land van belofte*.

¹⁶ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 242-249.

¹⁷ Ibidem, 87-89. Zie ook: NA, NDR inv.nr. 7997, f. 8r d.d. 08-09-1619.

dert, Wernhout en Baarle (Nassau- en Hertog). De Baronie vormde overigens geen aaneengesloten grondgebied: Roosendaal en Nispen lagen als territorium geïsoleerd. Deze plaatsen waren door het markiezaat van Bergen op Zoom gescheiden van het gebied rond Breda. Oosterhout, Roosendaal met Nispen en Wernhout waren daarnaast eigen hoge heerlijkheden, verenigd met de Baronie, maar afzonderlijk bestuurd. Wernhout was een afzonderlijk leen, dat pas in 1698 door de heer van Breda werd verworven.¹⁸ Het rechtsgebied van de heer van Breda reikte daarmee veel verder dan de stad alleen, reden waarom in het spraakgebruik al gauw een onderscheid ontstond tussen stad en land van Breda.¹⁹ Tussen stad en land bestond een grote mate van samenhang. Hoewel de nadruk in dit boek vooral ligt op de stedelijke ontwikkeling, heeft de historicus Klep gelijk wanneer hij betoogt dat deze 'eenheid van twee onderscheiden delen' te veel uit het zicht is geraakt in de geschiedschrijving over Breda.²⁰ Veel van de 147 vaak volumineuze delen in het archief van de domeinraad betreffende de serie 'ingekomen en minuten van verzonden stukken' voor de Baronie behandelen vaak inhoudelijke geschillen.²¹ Wederzijdse verhoudingen werden angstvallig in de gaten gehouden en oude privileges werden met verve verdedigd. Onderlinge geschillen tussen stad en land waren vaak jarenlange disputen, zoals tussen Breda en Princenhage over de limietscheiding, waar pas in 1725 door de domeinraad besloten werd naar te kijken door middel van een 'oculaire inspectie'.²² Maurits ordonneerde reeds in 1600 dat alle onderlinge geschillen eerst aan de heer of zijn domeinraad moesten worden voorgelegd op straffe van een boete van twintig gouden realen. Tegen vonnissen mocht niet dan bij de Hoofdbank van Breda in beroep worden gegaan.²³

Dit recht werd desondanks door sommige dorpen of individuen betwist, ook na de Vrede van Munster.²⁴ Zij probeerden via rechtscolleges in de Zuidelijke Nederlanden hun gelijk te halen of, omgekeerd, probeerde men vanuit het zuiden gerechtelijke aanspraken te doen op delen van de Baronie.²⁵ Enige dorpen in het kwartier van Antwerpen hadden bijvoorbeeld altijd appèl op de Bredase hoofdbank gehad, maar na 1648 werd dit hun niet langer toegestaan.²⁶ In Zundert en Wernhout daarentegen moest stadhouder Bernagie in 1663 optreden om een einde te maken aan de praktijk van appèl op de hoofdbank van Zandhoven. Wegens zijn diverse belangen in de Zuidelijke Nederlanden hield de prins van Oranje ook later in de zeventiende en achttiende eeuw een agent in Mechelen aan, waar nog altijd de Grote Raad zetelde, het hoogste rechtscollege in de Nederlanden.²⁷

Het gegeven dat de baron grondheer was, blijkt tevens uit de vestiging van een eigen Leenhof in Breda voor de afhandeling van de feodale rechtspraak. Dit college diende voor transport en verheffing van leengoederen- en rechten, het aangaan van verbintenissen, panding, etc.²⁸ Het Leenhof van Breda bestond uit de drossaard (de

¹⁸ Sanders, *Noord-Brabant tijdens de Republiek*, 65.

¹⁹ Voor de wijze waarop beide delen vanaf de dertiende tot de zestiende eeuw zijn gegroeid, zie verder: Cerutti, *Geschiedenis van Breda*, I, 26 e.v.

²⁰ Klep, 'Stad en Land van Breda'.

²¹ Gedoeld wordt op de inventarisnummers 7938-8084 van de Nassause Domeinraad. Deze symbiose blijkt tevens uit de onderlinge verhoudingen tussen stad en land: 69 om 78 delen.

²² NA, NDR inv.nr. 7997, f. 47r-v d.d. 03-10-1725.

²³ NA, NDR inv.nr. 7979, f. 13r-14r d.d. 13-03-1600.

²⁴ Zie verder de inv.nrs. 7983-7985 van de Nassause domeinraad.

²⁵ Zie voor de problematiek van vijandelijke gerechten meer algemeen: Jacobs, 'Voor vijand en rebel gehouden.'

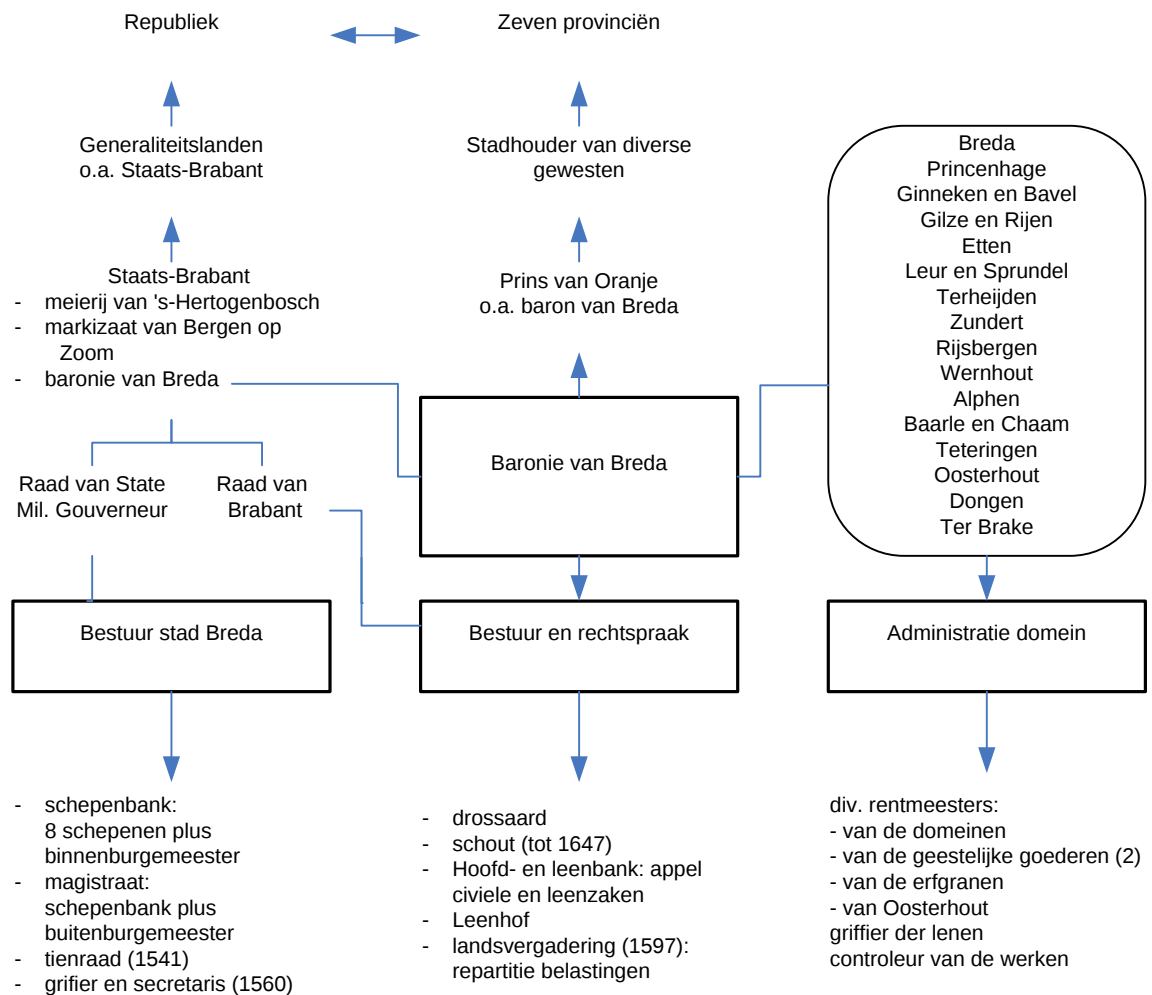
²⁶ NA, NDR inv.nr. 18: notulen domeinraad 1 februari 1661.

²⁷ Philips Hosté mocht zich in Breda ophouden gedurende de Spaanse Successieoorlog met vrijdom van alle burgerlijke lasten, zie verder: NA, NDR inv.nr. 7997, f. 218r en f. 219r.

²⁸ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 139.

hoogste heerlijke functionaris) in diens hoedanigheid van stadhouder van de lenen en elf raden inclusief de griffier. Het leenhof heeft daarentegen nooit zo'n belangrijke rol gespeeld in de stedelijke administratie als dat in Bergen op Zoom.²⁹ Waarschijnlijk werd het in zijn ontwikkeling al vroeg overschaduwd door de raad-en rekenkamer (de latere domeinraad), daar waar in Bergen op Zoom de ontwikkeling van een aparte raad- en rekenkamer vanaf eind vijftiende eeuw een veel moeizame- re zaak was vanwege de sterkere administratieve opdeling van de regio.³⁰

Organogram 1. Bestuursmodule voor de baronie van Breda

Als gevolg van de oorspronkelijk feodale status van het rechtsgebied was gebruik van grond in de Baronie daarmee aan allerlei bepalingen onderhevig. De Middeleeuwse oorsprong van veel van de rechten blijkt eveneens uit de cijnsen, een contract tussen grondbezitter en grondgebruiker tegen betaling van een onveranderlijke, erfelijke cijns.³¹ Er bestonden diverse soorten van deze vorm van erfpacht

²⁹ Van Ham, *Macht en gezag*, 115-125.

³⁰ Ibidem, 126-138.

³¹ Van den Berg en Van der Meer, *De Heerlijkheid*, 23.

waaronder de tienden, herencijnsen en grondgewincijnsen.³² De cijnsen werden traditioneel hoofdzakelijk op de patroondagen van St. Bavo (1 oktober) en St. Maarten (11 november) van elk jaar betaald. De bedragen die met de heerlijke grondcijns waren gemoeid bleven meestal beperkt tot enkele stuivers per bunder en moesten betaald worden aan een rentmeester; afdracht in natura was echter ook mogelijk.

Daadwerkelijke veranderingen binnen het rechtsgebied van de Baronie deden zich nauwelijks voor. De afbakening van grenzen met de andere regio's in Staats-Brabant leidde soms wel tot kleine incidenten. In 1533 was de grens met Zevenbergen en Niervaart 'soo overmits die vloedinge, aenwasschen, schueringen van watere ende veranderingen seere vervrempt ende verduijstert', waardoor grote geschillen in de toekomst werden voorzien.³³ Met het markiezaat van Bergen op Zoom deelde men een lange buitengrens van circa 48 kilometer.³⁴ In 1671 werd het verzoek van de Bredase stadhouder Goswinus van Bernagie ingewilligd om de 'scheijtpaal' tussen de Baronie en het markiezaat weer behoorlijk op zijn plaats te zetten, omdat deze 'een weijnich uijt sijne plaetse gemoveert ende op sij geraeckt' was.³⁵ De stadhouder was in 1668, in verband met een onenigheid met Geertruidenberg, al snuffelend op het stadhuis tussen oude registers en papieren de oorspronkelijke limietscheiding van 1459 tegengekomen, vandaar.³⁶

Meer dan op enig institutioneel terrein, waren veranderingen in de Baronie vooral van landschappelijke aard. In de eerste plaats zijn daar de vele verwoestingen door de oorlog aangericht aan huizen en landerijen. Bij herhaling werden overal ook de bomen gekapt, waarvan het hout voor vele doeleinden kon worden gebruikt. Het aanzicht van het land werd zo meermalen drastisch gewijzigd. Dit beeld werd nog versterkt doordat in westelijk-Brabant in de periode van de Republiek heel veel heide en andere woeste grond is ontgonnen.³⁷ In de Baronie is aan deze ontginningen voor het derde kwart van de zeventiende eeuw speciaal de naam van Jacob Beens verbonden, al oogstten zijn pogingen geen groot succes.³⁸ Op de indrukwekkender prestaties van het collectief van de 'Compagnie der Gemoedens' zal elders nog worden teruggekomen.³⁹

Het behoud van de bossen werd vanuit de domeinraad al vroeg sterk bevorderd. Reeds Willem van Oranje droeg in 1565 drossaard en schout op tot het nemen van maatregelen.⁴⁰ Ter 'preservatie' van zijn bossen en plantages mochten de mensen niet ongelimiteerd hun dieren erin laten rondlopen of zelf clandestien hout kappen. Bijna honderd jaar later was de praktijk nog weinig veranderd en werden nog altijd illegaal jonge bomen eruit getrokken, de toppen afgebroken of hout gekapt.⁴¹ Substantiëler waren de bepalingen vastgelegd in het 'Reglement tot het beplanten van de Baronie van Breda' van eind zeventiende eeuw.⁴² Dit was nodig omdat de regio

³² Buiks, 'Grondcijnsen en cijnsdata in de Baronie van Breda'.

³³ NA, NDR inv.nr. 7938, f. 128r-130r d.d. 05-06-1533.

³⁴ Van Ham, *Macht en gezag*, 45.

³⁵ NA, NDR inv.nr. 30: notulen domeinraad 23 maart 1671.

³⁶ NA, NDR inv.nr. 7938, f. 379r-380r: brief van stadhouder G. van Bernagien d.d. 19-02-1668. Gedoeld wordt op de verdeling tussen de heren van Breda en Bergen op Zoom van het gemene land in 1458, zie: Van Ham, 'Breda contra Bergen op Zoom' (II), 95.

³⁷ Leenders, *Verdwenen Venen*; Kappelhof, 'Ontginningen in de Meierij'. Het cultuurareaal aldaar (in oostelijk-Brabant) nam overigens pas vooral in de tweede helft van de achttiende eeuw toe.

³⁸ Kappelhof, 'Twee Bredase ondernemers', 312-316.

³⁹ Zie verder hoofdstuk negen.

⁴⁰ NA, NDR inv.nr. 7954, f. 1r-4r d.d. 07-02-1565.

⁴¹ Ibidem, f. 12: d.d. 24/30-06-1659.

⁴² NA, NDR inv.nr. 7948, f. 77r-80v: d.d. 12-10-1699.

inmiddels dusdanig van brand- en timmerhout was ontdaan ‘ende de ledige vrenten [woeste gronden], en excessive weijden, baanen, en wegen, niet werden beplant na behooren’. Behalve uit winstoogpunt, golden tevens esthetische redenen: door middel van herbepanting zou worden voorkomen dat de Baronie ‘tot wancieraad’ zou komen te vervallen. Overal moesten eiken, elzen, of berken worden aangeplant; wie het natuurschoon opzettelijk beschadigde kreeg lijfstraf, degene die een overtreder aangaf daarentegen een premie van vijftwintig gulden. De bossen leverden in toenemende mate ook brandhout aan de domeinraad.⁴³

De groeiende populariteit van het roken van tabak vormde daarentegen een nieuwe bedreiging.⁴⁴ De eerste heidebranden ten gevolge van achteloos uitgeklopte pijpen waren begin jaren twintig van de achttiende eeuw een feit en slechts met de ‘grootste moeite vande wereld’ kon destijds worden voorkomen dat het befaamde Mastbos niet in vlammen opging. Vanaf 1726 gold daarom een openbaar rookverbod in de bossen en rond de molens.⁴⁵

Heer en baron

Van oudsher stonden stad en land van Breda te boek als een baanderij. Deze term verdween nooit helemaal, al werd Baronie steeds gebruikelijker als benaming. De familie Havermans, waarvan vader en zoon allebei griffier van de stad waren in de eerste helft van de zeventiende eeuw, was gedurende haar ambtsperiode druk bezig met het verzamelen van materiaal voor ‘eene beschryvinge ofte historye vande stadt, landen en baanderheeren van Breda.’⁴⁶ Helaas is het er nooit van gekomen. Mede aan de hand van de aantekeningen van zijn vader vatte Adriaan in 1642 nog wel het plan op het grote werk te gaan schrijven (of het manuscript van zijn vader te voltooien) maar dit bleef uiteindelijk in de pen.⁴⁷ In 1648 werd een Brabantse petitie om als gewest te worden opgenomen in de Unie mede in naam van de diverse ‘baanderheren’ gesteld. De term baanderij slaat terug op het recht van de plaatselijke edele zijn welgeboren mannen onder zijn banier ten strijde te laten trekken.⁴⁸ Samenstelling van deze troepen of heerwaarden door edellieden als de heer van Breda geschiedde uit kracht van de leenhulde die hij als leenman was aangegaan en bestond uit ‘ritter- of ruiterbande’ (te paard) en ‘grootte bande’ (te voet).⁴⁹ De baron van Breda was van oorsprong (tot 1212) een vrijheer en geen vazal. In 1350 verkocht de hertog van Brabant de Baronie in volle eigendom aan Johan van Polanen voor fl. 43.000.-. Deze stierf in 1384; zijn erfgename Johanna trouwde in 1403 graaf Engelbert van Nassau. Vanaf dat moment lijkt de term heer en baron van Breda in zwang gekomen. Baron was simpelweg een ander woord voor baanderheer.⁵⁰ Het onderscheid in titulatuur school in de grootte van de heerlijkheid.⁵¹ Antoon van Glymes werd in het kader van een bredere territoriale politiek van de

⁴³ NA, NDR inv.nr. 7954, f. 31 e.v.

⁴⁴ Ibidem, f. 120 e.v.

⁴⁵ Ibid., inv.nr. 7952, f. 3 d.d. 13-09-1726.

⁴⁶ NA, NDR inv.nr. 7938, f. 323r: d.d. 07-12-1642; f. 324r: niet gedateerd.

⁴⁷ Adriaan Havermans publiceerde in 1653 wel de *Bredasche Chronycke*. Wegens de vele gemaakte aantekeningen van later verloren gegane documenten vormt de Collectie Havermans in het Stadsarchief Breda een belangrijke bron voor het bestuderen van de Bredase geschiedenis, zowel van stad en land als mede van andere delen van West-Brabant.

⁴⁸ Janse, *Ridderschap in Holland*, 83-87.

⁴⁹ *Manuscript Broekhuizen*, hoofdstuk 26.

⁵⁰ *Manuscript Broekhuizen*, hoofdstuk 26. De auteur verwijst verder naar Johan van Vliets *Recht van Successie*, f. 19 en het ‘merum mixtumque imperium’-principe.

⁵¹ Van den Berg en Van der Meer, *De Heerlijkheid*, 21.

Bourgondisch-Habsburgse vorsten in 1533 officieel tot markies van Bergen op Zoom verheven. Op deze wijze werd de hoge adel nog sterker aan de vorst gebonden.⁵² Voor de Nassaus te Breda ontbreekt opvallend genoeg een dergelijke verheffing door Maximiliaan of Karel V, ondanks dat zij grote vertrouwelingen waren.⁵³ Mogelijk typeert het zelfstandige gebruik van de term baron een zekere inhaligheid en vandaar de reserve van hogerhand. De titel was in wezen inhoudsloos, in tegenstelling tot die van graaf of markies en er lijkt ook niet consequent de hand aan gehouden.

De prins van Oranje was, voor wat betreft zijn leengoederen in Breda, in wezen dus niets anders dan een leenman (of vazal) van de regerende Habsburgse vorst. Maar het feit dat de heer van Breda tegelijk prins van Oranje was, de hoogste edelman in de Nederlanden, maakt het verhaal gecompliceerder. Zijn vooraanstaande positie in het staatsbestel van de Republiek als stadhouder van diverse gewesten, gevoegd bij de afwezigheid van een representatief lichaam in generaliteitsland Brabant, bood hem, voor wat betreft Breda (en andere bezittingen), vrij spel. Aan zijn heerlijke rechten viel hier niet of nauwelijks te tornen. Dit simpele gegeven maakte de positie van de heer onaantastbaar en benaderde die van een soeverein. Dit is zelden beter verwoord als door de domeinraad in 1662:

Dat de stadt van Breda sijne Hoocheijt absolutelijck ende volcomen eijgen is, competerende denselven aldaer alle soodanigen recht, jurisdictie ende macht als den Hertoch van Brabant tevoren daer heeft gehad, als hebbende den Hertogh van Brabant inde overdrachte ende vercoopinge van Breda niets gereserveert, als alleen hulde ende trouwe.⁵⁴

De heer van Breda was met andere woorden ‘een souverain heer van sijn stad en lande’.⁵⁵ Dit mocht *de jure* dan wel niet zo zijn, maar feit is wel dat er in de praktijk zoveel mogelijk naar gehandeld werd. Inmenging van de Staten-Generaal bleef vaak achterwege omdat men de prins van Oranje (stadhouder van diverse gewesten, kapitein-generaal van de Unie, luitenant-admiraal-generaal van de vloot) niet tegen zich wilde hebben. Het controleren van de jaarlijkse rekeningen en omslagen was in de Baronie bijvoorbeeld ‘een pure domesticque affaire van den Heer’ en niet, zoals in de Meierij, een taak van de Raad van State ‘als de ordinaire Raden van den Hertogh’.⁵⁶ In 1596 informeerden enkele raden van Maurits of, in een dispuut omtrent de brouwerijen tussen de stad en de dorpen, de Staten-Generaal slechts tijdelijk waren getreden of om redenen ‘van state’, iets waar Maurits zich dan niet tegen zou verzetten.⁵⁷

In 1658 besloot de domeinraad enkele gehuchten in het land van Breda te verkopen om zo de schuldenlast van het huis van Oranje te helpen verlichten.⁵⁸ Deze stukjes land wilde men daarbij tot aparte heerlijkheden laten verheffen, dat wil zeggen inclusief middelbare en lage jurisdictie, waarschijnlijk om ze op die manier aantrek-

⁵² Van Ham, *Macht en gezag*, 92. Zie voor deze ontwikkeling meer algemeen: Cools, *Mannen met macht*. Hierin wordt overigens niet ingegaan op de kwestie van de eigen baronstitel van de heer van Breda.

⁵³ Baelde, *De Domeingoederen van de vorst*, 9-54.

⁵⁴ NA, NDR inv.nr. 7980, f. 598r.

⁵⁵ NA, NDR inv.nr. 7940, f. 160r.

⁵⁶ *Kort vertoogh van het recht en possessie van den Heer en Baron van Breda etc.*, 2.

⁵⁷ *Res S-G*, OR deel 9, 334.

⁵⁸ NA, NDR inv.nr. 7938, f. 363r d.d. 09-07-1658; er worden geen specifieke locaties genoemd, behalve dat zij ‘vande principale ende oude dorpen souden werden gesepareert’.

kelijker te maken voor draagkrachtige kopers.⁵⁹ Hiervoor was toestemming vereist van het Hof van Holland aangezien de prins van Oranje op dat moment als minderjarige onder curatele stond.⁶⁰ Elders speelde een soortgelijke kwestie; de Staten-Generaal probeerden in de periode 1658-1660 actief verpande heerlijkheden in de meierij van 's-Hertogenbosch te lossen om te komen tot een beter toezicht op alle lenen.⁶¹ De Staten-Generaal besloten daarom in 1659 tot de oprichting van een apart 'pertinent leen-register'. In principe beschikten zij via de Raad van Brabant in Den Haag reeds over een college dat hier toezicht op hield. In het kader van recente besprekingen over een definitieve grensregeling met Spanje – er waren nog enkele onafge kwesties na de Vrede van Münster in 1648 – was kennelijk een nieuwe blik van bestuurlijke daadkracht nodig. Eenieder die land bezat in Staats-Brabant werd door de Staten-Generaal via een plakkaat opgeroepen binnen een bepaalde termijn zijn aanspraken bij de Raad van Brabant te komen certificeren.⁶²

Publikatie van dit plakkaat werd te Breda desondanks geweerd. De domeinraad meende met deze maatregel niets van doen te hebben omdat de stad, als onderdeel van een hoge heerlijkheid, reeds over een eigen Leenhof beschikte. De griffier ervan schreef verontwaardigd terug dat zulks in geen honderd jaar meer door de soeverein van de heer van Breda was 'affgevoordert'.⁶³ Speciale troef hierbij was dat dit notabene onder de gehate landvoogd Alva was geweest in 1569. Wilde de soeverein zich soms hiermee meten? De kwestie in aanleg was vooral deze: diende Breda als een ondeelbaar stuk grondgebied te worden beschouwd met slechts één leenman - in welke hoedanigheid de heer van Breda bij de hertog van Brabant reeds leenverhef deed - of hadden de Staten-Generaal tevens aanspraak op de 'achterleenen en mansmannen'. Een oproep aan individuen om hun claim te komen indienen druiste in elk geval in tegen de plaatselijke bestuurlijke verhoudingen en betekende een aantasting van de rechtsmacht van de heer.⁶⁴ Vanuit Breda kwam men dus krachtig op voor de rechten van zijn heer: men vond dat alleen de prins zeggenschap had over zijn vazallen. De domeinraad besloot diverse rechtsgeleerden erbij te betrekken om opheldering te verschaffen. De Staten-Generaal vaardigden ondertussen een nieuw plakkaat uit met verlenging van de inschrijftermijn: registratie (tenslotte deels ook door inwoners uit de Zuidelijke Nederlanden) bleek minder eenvoudig dan gedacht. De hele poging van de domeinraad om zelf heerlijkheden te creëren als achterleen, lijkt ondertussen op niets te zijn uitgelopen.

Kwesties van soevereiniteit kwamen daarnaast vooral tot symbolische uiting. Het landsbestuur liet door middel van rondsturing van gedrukte publicaties of plakaten omtrent allerlei regelgeving overal in den lande zijn gezag gelden. Vóór publicatie hiervan te Breda moest eerst de heer worden geraadpleegd om te zien of diens rechten niet werden geschonden.⁶⁵ In het archief van de domeinraad zijn dan ook diverse plakaten te vinden, met telkens dezelfde handmatige veranderingen: in inkt is het wapen van de Staten-Generaal doorgesleurd, de aanhef en titulatuur gewijzigd en op naam van de baron gesteld plus verdere doorhalingen in de tekst.

⁵⁹ Veeze, *De Raad van de Prinsen van Oranje*, 83; 100-101.

⁶⁰ NA, NDR inv.nr. 7938, f. 368r d.d. 15-07-1658. Het Hof ging hiermee akkoord, zie: ibidem, inv.nr. 16: notulen domeinraad 31 juli 1658.

⁶¹ Sanders, *Noord-Brabant tijdens de Republiek*, 61.

⁶² NA, NDR inv.nr. 7938, f. 369r: plakkaat Staten-Generaal d.d. 06-05-1659.

⁶³ Ibidem, f. 372r: brief Dionijs van Rucphen d.d. 24-05-1659.

⁶⁴ Sanders, *Noord-Brabant tijdens de Republiek*, 55.

⁶⁵ Bosman e.a., *De heerlijke stad*, 11-12; Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 92.

In de praktijk bestond er dus een andere machtsverhouding. Het plichtsbetoon van leenhulde was louter een formaliteit: ‘reserverende den Hertogh niets aen sich in den Lande van Breda, als de hulde en Manschap van den Heer alleen.’⁶⁶ Het overheidsgezag in de Baronie berustte daarmee feitelijk bij de heer. Met de Staten-Generaal kwamen de Bredanaars dan ook niet veel in aanraking. Toen deze in 1605, wegens de lichte van een aantal nieuwe compagnieën ruiters en voetknechten, besloten een nieuwe belasting te heffen (het schoorsteen-of schouwgeld), wisten Breda en Bergen op Zoom ondanks nader aandringen van de Staten invoering ervan voor hun steden toch te blokkeren.⁶⁷ Vrijdom van belasting, zoals toegezegd bij de herovering in 1637, zou een belangrijke troef blijven versus het landsbestuur. Zelfs de vestingwerken van de stad ontsnapten niet aan de bijzondere aandacht van de heer.⁶⁸

Rechten

Een heerlijkheid valt het eenvoudigst te omschrijven als een gebied waarbinnen een heer bepaalde overheidsrechten uitoefent, met als kern de rechtsmacht. De Republiek was in menig opzicht een lappendeken van heerlijkheden of ambachtsgevolgen; van de laatste waren er alleen al honderden in het gewest Holland. De gewesten werden voornamelijk vanuit de steden bestuurd, terwijl het platteland het domein van (ambachts)heren was. Bezit van een heerlijkheid was daarmee dus minder uniek dan op het eerste gezicht lijkt. Tussen soeverein en stad (en land) zat nog een heer die er bestuur en rechtspraak had: het overheidsgezag was er dus in private handen.

Heerlijkheden bevinden zich over het algemeen in de marge van historisch onderzoek.⁶⁹ Bijkomend probleem is dat vanwege hun grote diversiteit ‘de ene heerlijkheid nauwelijks met de andere te vergelijken is.’⁷⁰ Die diversiteit komt deels voort uit hun regionale situering met telkens wisselende uitkomsten: de samenstelling van de heerlijke rechten, de jaarlijkse inkomsten uit die rechten en het inwonertal en de omvang van de heerlijkheid. De Oranjes bezaten, naast grote delen van Staats-Brabant, met name in Zeeland belangrijke lenen waaronder de steden Veere en Vlissingen.⁷¹ Hoewel Breda daarmee niet uniek was, maakte de omvang van de Baronie gekoppeld aan de grootte van de stad en de hoeveelheid heerlijke rechten dat uiteindelijk wel. In divers opzicht waren de inwoners van de Baronie nog door middeleeuwse plichten aan de heer gebonden. Dit blijkt bijvoorbeeld uit algemene bepalingen als de Politieke Ordonnantie van 1597 van Maurits omtrent de huwelijkswetgeving. De heer kon bijvoorbeeld dispensatie verlenen bij huwelijken die tegen de bestaande regelgeving indruisten, bijvoorbeeld binnen de gangbare rouwperiode of in weerwil van bepaalde verwantschapsgraden.⁷² Evenzeer kon hij bastaarden legitimeren.⁷³

⁶⁶ NA, NDR inv.nr. 7979, f. 200r: niet gedateerd, maar van 1703.

⁶⁷ SAB, OSA inv.nr. 11: AM 1603-11, f. 105v-106 d.d. 27-05-1606; ibidem, 106v-107 d.d. 03-06-1606; ibidem, f. 113-v d.d. 20-06-1606.

⁶⁸ Zie voor Maurits bijvoorbeeld: *Res S-G*, OR deel 8, 67; deel 13, 658.

⁶⁹ Bosman e.a., *Heerlijke stad en Van den Berg en Van der Meer, De Heerlijkheid*.

⁷⁰ Janse, *Ridderschap in Holland*, 156.

⁷¹ Blom, ed., *Borsele Bourgondië Oranje*.

⁷² Zie ter vergelijking: Schmidt, *Overleven na de dood*, 212-220.

⁷³ Voor de tekst van de politieke ordonnantie zie: NA, NDR inv.nr. 7979, f. 2r-10v. Voor de praktijk van de huwelijkswetgeving zie verder: ibidem, inv.nr. 7943, f. 375 e.v.

Tabel 2.1 Heerlijke rechten van Oranje in delen van Staats-Brabant⁷⁴

	Breda	Ooster-Hout	Steen-bergen
1. Het recht tot het verlenen van octrooien	x	x	x
2. Het recht tot het verlenen van pardon en andere gratiën	x	x	x
3. Het recht tot confiscatie van bastaard- en onbeheerde goederen	x	x	x
4. Het recht tot heiden en vroenten	x	x	x
5. Het recht tot de moergronden	x	x	x
6. Het recht op de publieke wegen en bruggen	x	x	x
7. Het recht tot aanwassen	x	x	x
8. Het recht op hofdiensten	x	x	x
9. Het recht op curialiteiten	x	x	x
10. Het recht van vrijdom van lasten	x	x	x
11. Het recht van naasting	x		x
12. Het recht van parate executie	x		
13. Het recht van preferentie	x	x	x
14. Het recht van de windvang	x	x	x
15. Het veerrecht	x		x
16. Het visrecht	x	x	x
17. Het recht tot de gruit	x	x	x
18. Het recht op tol- en weggeld	x	x	x
19. Het recht tot recognities van ambten en bedieningen	x	x	x
20. Het recht op de uitvoer van schors	x		x
21. Het jachtrecht	x	x	x
22. Het vogelrecht	x	x	x
23. Het tiendrecht	x	x	x
24. Het recht op collaterale successie			x

Over het algemeen wordt bij behandeling van heerlijkheden slechts gelet op twee factoren: de juridische status van de heerlijkheid en, bijgevolg, de maatschappelijke status van de eigenaar. Het belangrijkste onderscheid dat dan meestal gemaakt wordt is dat tussen de hoge-, middelbare- en lage jurisdictie. Als heer van Breda beschikten de prinsen van Oranje over alle drie. In beroep gaan tegen civiele vonnissen was mogelijk bij de Hoofd- en Leenbank in Breda, vanwaar weer beroep kon worden aangetekend bij de in Brussel of Den Haag zetelende Raad van Brabant. Daarnaast bezat de baron nog een uitgebreid stelsel aan heerlijke rechten (zie tabel 2.1). Het patronaatsrecht, het tiendrecht en het naastingsrecht vallen daar nog weer buiten.⁷⁵

De oorsprong van elk van deze rechten voert terug naar de Middeleeuwen: zij kunnen worden onderscheiden in domaniale- of grondrechten verbonden aan de heerschappij over grond enerzijds en gezagsrechten (of regalia) die samenhangen met de gerechtsheerlijkheid anderzijds.⁷⁶ Het belang van de eerste was beduidend min-

⁷⁴ Uitgangspunt van deze tabel is de afwijkende archivering van de domeinraad m.b.t. deze drie regio's; zie verder ook de Inleiding. Vergelijk: Janse, *Ridderschap in Holland*, tabel 4.5 (p. 148).

⁷⁵ De Blécourt, *Kort begrip*, 234; Iterson, *Heerlijke rechten*, 15-16.

⁷⁶ Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving*, hoofdstuk 28 speciaal 577; Janse, *Ridderschap in Holland*, 146-152.

der: die hingen vooral samen met overdrachten van grondbezit. Veel rechten waren daarentegen verbonden met het gebied zelf (de grondheerlijkheid), de zogenaamde heerlijkheidsgevolgen.⁷⁷ Naast de rechtspraak, ging het dan om de zogeheten banaliteiten.⁷⁸ De heerlijke rechten in Breda - maar ook in andere bezittingen van de Oranjes in Staats-Brabant - waren zo uitgebreid (zie tabel 2.1), dat beter kan worden gesproken van rechtsgevolgen. Heerlijke rechten waren feitelijk een mix van publiekrechtelijke en privaatrechtelijke bevoegdheden.

Bijna alle rechten hadden één ding gemeen: ze leverden inkomsten op voor de heer. Dit geldelijk voordeel was mede een gevolg van hun vroege ontstaan, nog voor de tijd van een goed geregeld belastingstelsel.⁷⁹ Ter behoud van zijn rechten, werden jaarlijks altijd wel een of meer verordeningen in de vorm van plakaten uitgevaardigd. Voor een goed begrip van het functioneren van Breda als domein en de plaatselijke bestuurlijke consequenties is een behandeling op hoofdlijnen van de heerlijke rechten hier van belang.⁸⁰ Velen zullen in de navolgende hoofdstukken nog specifiek aan de orde komen.

Regulering

Het verlenen van privileges of octrooien (punt 1) gaf in belangrijke mate vorm aan het economisch leven in stad en land van Breda, met de publieke- of jaarmarkten voorop. Het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) en zijn algehele opleving gaf aanleiding tot de nodige veranderingen. Filips Willem breidde het aantal marktdagen in 1613 uit, na klachten van de magistraat over de plaatselijk ingestorte economie.⁸¹ Voortaan werden er jaarlijks in Breda twee jaarmarkten, twee leermarkten en drie paardenmarkten gehouden - naast de gebruikelijke weekmarkt. Dit leidde echter tot een zodanige 'confluentie van volck' het gehele jaar door dat de rechtsorde in het geding kwam. Dit was dan ook de voornaamste reden waarom Maurits in 1621 sommige markten samenvoegde of in tijd dichtter op elkaar bracht.⁸² In 1653 volgde een laatste reeks veranderingen. De twee leer-, paarden- en beestenmarkten werden tot dan respectievelijk gehouden op de eerste donderdag na Pinksteren en Bamis (1 oktober). Maar rond die tijd waren elders gelijksoortige markten: de bamismarkt was 'd'ingesetenen in hare sober neeringe seer naedeelich, aengesien nu eenige jaeren herwaerts veele buijtencramers met hare goederen aldaer waren comen voorstaen.' Vóór 1625 was dat niet het geval geweest. Besloten werd daarom de voorjaars- of Pinkstermarkt in tijd veertien dagen naar achteren te verschuiven (zij duurde overigens acht dagen) en de (na)jaarsmarkt zelfs helemaal op te heffen.⁸³ Dit was de nadelige kant van de groei van het verkeer door de toegenomen binnenlandse veiligheid na 1648. Daarom besloot de magistraat reeds in 1651 dat de marktkooplieden in de stad zich dienden te registreren, waarschijnlijk om het over-

⁷⁷ In Holland en Zeeland worden deze rechten ambachtsgevolgen genoemd, zie: Van der Meer, *De Heerlijkheid*, 32.

⁷⁸ Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving*, 589. Meer specifiek de vorstelijke zeggenschap over water, wind en wildernis, vergelijk: Janse, *Ridderschap in Holland*, 148.

⁷⁹ Van Iterson, *Heerlijke rechten*, 7.

⁸⁰ Ik heb voor de samenstelling van het overzicht, zoals weergegeven in tabel 2.1, en de nadere uitwerking ervan dankbaar gebruik gemaakt van het artikel van Bosman, 'Een oudere en een jongere heerlijke stad'.

⁸¹ NA, NDR inv.nr. 7997, f. 78r-79r: d.d. 10-11-1613.

⁸² Ibidem, f. 81r-82r: niet gedateerd, maar van 1621 (zie f. 83-v: d.d. 04-03-1621).

⁸³ Ibidem, f. 104r-105v: d.d. 25-07-1653; SAB, OSA inv.nr. 14: AM 1634-62, f. 256v-257. Van de twee leermarkten werd de ene op maandag voor palmzondag gehouden en de ander op maandag na allerheiligen, gedurende drie dagen.

zicht te behouden.⁸⁴ Bovendien werden vreemdelingen geweerd evenals vreemde produkten. Omdat Breda in zo'n gevoelig grensgebied lag vormden vreemde opkopers, onder wie ook ingezetenen van de stad, allerlei eetwaren elders verkochten en daardoor het voortbestaan van de stad in tijden van nood in gevaar brachten. In de periode tot 1637 betrof dit vooral voorraadvorming (met name van granen) in de stad zelf, later had men meer oog voor het prijsopdrijvend effect hiervan. In 1640 werden nieuwe maatregelen genomen: 'vreemde lieden, schippers, voircoopers, ende alle die coopen om wederom te vercoopen, door haere selve off door andere' mochten geen etenswaren op de markt kopen voor tien uur 's-ochtends, en buiten de stad mocht niet gehandeld worden.⁸⁵ In 1661 werd door de magistraat van Breda besloten de voorjaarsmarkt voortaan toch weer met Pinksteren te houden.⁸⁶ De burgerij bleek zo gewend aan de markt met al zijn festiviteiten, dat zij van de verplaatsing grote schade ondervonden. De kerkenraad had dit overigens een jaar eerder nog geprobeerd tegen te houden.⁸⁷ De bijbehorende festiviteiten met toneelspeelen, muzikanten etc. was hun namelijk een doorn in het oog. De jaarmarkten speelden, kortom, nog altijd een belangrijke rol in het economische leven van de Baronie. De jaarkalender en een groot deel van de activiteiten van de bewoners was hieromheen gecentreerd.

Niet alle produkten waren even welkom. In 1655 werd voor het eerst besloten de consumptie van 'blauwe ende geele pruijmen, mitsgaders pompoenen ende concommers' te verbieden, aangezien deze voor 'de gesontheit der menschen seer schadelijck is, ende d'ervarentheit sulcx leert, dat daerdoor veele swaere siekten ontstaan.'⁸⁸ Vermoedelijk werd hier bedoeld op eventueel pestgevaar. Het werd schippers daarom verboden deze producten nog langer in te voeren. In 1686 werd namens de heer een plakkaat uitgevaardigd tegen het inbrengen van buitenlands voedsel als hammen, kaas, spek, boter en vlees.⁸⁹ Het was echter minder de buitenlandse concurrentie, als wel de interne concurrentie tussen stad en land dat Breda in toenemende mate parten ging spelen vanaf eind zeventiende eeuw.

Naast uitvaardiging van keuren was, ter regulering van de diverse ambachten, oprichting van gilden eveneens aan de heer voorbehouden. Ook individuele ondernemers, die buiten gildeverband exclusief een economische activiteit wilden ontplooien, dienden bij de heer te zijn voor een octrooi. De hoofdbepaling bij uitvaardiging van dergelijke octrooien lijkt in de regel te zijn geweest dat de geplande activiteit niet de vrijheid van anderen belemmerde en tevens het algemeen belang bevorderde. Rentmeester Eckhard ging in 1724 nader in op de argumenten pro en contra het reguleren van de vrije markt, welke hij vooral relateerde aan de omvang van de stad: in een kleine stad als Breda waren dergelijke octrooien in zijn ogen zinvoller ten behoeve van het aanbod dan in grotere steden waar de concurrentie vanzelf zijn werk deed.⁹⁰

Behalve op textielgebied, werden in de zeventiende eeuw verzoeken gedaan voor een steenoven (1644), een pottenbakkerij (1648), uitvoer van aarde voor fijn aar-

⁸⁴ SAB, OSA inv.nr. 14; AM 1634-62, f. 232-234; er waren in totaal 109 kramers.

⁸⁵ Ibidem, inv.nr. 20; RM 1639-1652, f.33-34 d.d. 16-10-1640.

⁸⁶ SAB, OSA inv.nr. 21; RM 1653-1662, f. 261 d.d. 19-05-1661.

⁸⁷ SAB, Archief Kerkenraad, inv.nr. 3: notuelen (1642) 1658-1672 d.d. 17-01-1660; 14-02-1660; 17-03-1660. Vergelijk voor Bergen op Zoom: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 360-361.

⁸⁸ SAB, OSA inv.nr. 21; RM 1653-62, f. 99 d.d. 29-07-1655; ibidem, f. 151 d.d. 24-07-1655. Vermoedelijk had men hierbij wegens het gevaar van verrotting de pest op het oog, zie: Noordegraaf en Valk, *De Gave Gods*, 33. Zie verder ook: Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 122.

⁸⁹ NA, NDR inv.nr. 7939, f. 238r-239r d.d. 10-07-1686.

⁹⁰ NA, NDR inv.nr. 7940, f. 126r-127r d.d. 26-03-1724.

dewerk (1659), een loodgietsbank (1661), een zoutkeet (1686) en lakwerk ingelegd in ebbenhout, zwart hout of schildpad (zelfde jaar). Simon Matheus Roels verzoek exclusief hengstpaarden, stieren, varkens e.d. te mogen snijden werd in 1691 zonder meer afgewezen ook al had hij naar eigen zeggen nooit klachten over zijn werk ontvangen.⁹¹ Ook meer openbare voorzieningen als de bank van lening (1601) of het houden van loterijen, moesten aan de heer ter goedkeuring worden voorgelegd. Bij gelegenheid benaderde men voor dit laatste tevens de Staten, zoals in 1606 voor de oprichting van een burgerweeshuis, en in 1640 voor het militair hospitaal.⁹² In de achttiende eeuw ontstonden er problemen omtrent de octrooien omdat ook de stad die ging verlenen, zoals in het geval van het maken van doodskisten.⁹³

Het aanleggen van publieke wegen en bruggen (punt 6) was tevens een heerlijke aangelegenheid, inclusief de veerdiensten (punt 15). Wegen waren daarmee niet vrij van gebruik: 'As we went out of the town ... we paid again a particular toll to the King [stadhouder-koning Willem III], as Baron of Breda'.⁹⁴ Zo werd bij betreding en verlaten van zijn domein nog eens extra duidelijk dat men in wezen privé-terrein betrad. Verbetering van de algehele regionale bereikbaarheid was, vanwege de verschillende economische belangen, niet eenvoudig te realiseren. In de laatste twee decennia van de zeventiende eeuw kwam het tot diverse verbeteringen in de regio, vooral ingegeven door de transportbehoeften van het Staatse leger. In 1683 werden de wegen naar Princenhage en Ginneken verhard; in 1693 die naar Terheijden en Teteringen. In 1695 ontstond het plan om - voor een geschatte tijdswinst van een half uur - tot een verkorting van de passage richting de Moerdijk te komen.⁹⁵ Kosten gingen daarbij voor de baat uit: eerst moest namelijk aangrenzend weiland worden opgekocht. Op termijn stonden hier trouwens hogere pachtopbrengsten tegenover, althans volgens de opsteller van het rapport, raadsheer Van Vrijbergen. De geraamde kosten van ongeveer zestienhonderdenvijftig gulden zouden ten laste komen van de domeinen, de Zonzeelse polder en de Bredase magistraat. Deze laatste reageerde enthousiast vanwege het argument dat 'daerdoor veele passage na die stad soude worden getrocken'. Dit mag wat vreemd in de oren klinken voor een college dat in 1613 met precies het tegenovergestelde argument - het onttrekken van handel aan de stad (en een vermindering in de opbrengst van 's lands middelen) - tevergeefs de bouw van een brug over de rivier de Mark had proberen tegen te houden.⁹⁶ Eind zeventiende eeuw was de weg van Breda naar de Moerdijk daarentegen van toenemend belang geworden wegens doortocht van het veldleger van en naar de Zuidelijke Nederlanden en vanwege het toenemende postverkeer. Beide waren in het belang van de heer: het eerste voor hem als kapitein-generaal van de Unie, het tweede omdat hij het ambt van postmeester vergaf. Ook de veren bij de Moerdijk en het Nieuwveer (eveneens gepacht van de heer) zouden door de aanleg meer waard worden, terwijl de dijken minder beschadigd zouden raken door een vaste verbinding. De hoeve van rentmeester Zuerius lag overigens pal naast het beoogde traject.⁹⁷ Beide veren zouden overigens in 1698 worden geïn-

⁹¹ Zie verder: NA, NDR inv.nr. 7940, f. 15 e.v.

⁹² Res S-G, OR deel 13, 791.

⁹³ NA, NDR inv.nr. 7940, f. 99 e.v.

⁹⁴ Van Strien, *Touring the Low Countries*, 92. Het betreft in dit geval de landtol.

⁹⁵ NA, NDR inv.nr. 7948, f. 65 e.v.: d.d. 04-11-1695; 20-12-1695; SAB, OSA inv.nr. 37: NM 1695-1702, f. 7-v d.d. 17-01-1696.

⁹⁶ Brekelmans, 'Het opslagmonopolie van Breda', 31-32. Zie verder ook: NA, NDR inv.nr. 7948, f. 32r: brief A. Havermans d.d. 28-02-1641, waaruit eens te meer diens historische interesse blijkt.

⁹⁷ Voor de slechte situering van de pont, zie: NA, NDR inv.nr. 7949, f. 37r: d.d. 08-12-1665. Zie voor de hoeve: ibidem, inv.nr. 7948, f. 69r: d.d. 20-12-1695.

specteerd door de nieuwe gouverneur Salisch en in de beginjaren van de achttiende eeuw enige tijd uit de roulatie worden genomen.⁹⁸

Het recht om pardon en andere gratiën (punt 2) betrof meest verzoeken van mensen die manslag hadden begaan en vervolgens buiten het gerecht om verzochten een compositie te mogen aangaan bij wijze van verzoening met de naaste bloedvrienden òf de verlening van abolitie aan veroordeelden. Dit recht werd in de achttiende eeuw nog slechts enkele malen toegepast. Van alle rechten van de heer van Breda gold het gratierecht wellicht als ultieme uiting van zijn soevereiniteit.⁹⁹ Gratieverlening was, samen met *politie* en *justicie* (bestuur en rechtspraak), een van de drie soevereine machtsmiddelen die een vorst ter beschikking stond. De heer van Breda beschikte als bezitter van de hoge rechtsmacht daarmee over leven en dood van zijn onderdanen. Het tekende zijn macht dat hij met een gratieverlening een al uitgesproken vonnis kon doorkruisen. Over de periode 1607-1619 is een aparte rol van interinementen (bevestiging van de brieven van remissie) bewaard gebleven, in totaal 24 stuks.¹⁰⁰ Later werd de term pardon voor de hele procedure gangbaarder. Verder bewijs van de hoge rechtsmacht was ook de plaatsing van de galg door de domeinraad. Deze had lange tijd op het Nonnenveld gestaan, maar was met de oprichting van de Illustre School (1646) in het aanpalende kloostergebouw naar elders verplaatst. Kennelijk wilde prinses Amalia de tere kinderzieltjes dit 'spektakel' als uitzicht onthouden.¹⁰¹ Behalve deze houten galg in de stad, beschikte men tevens over een stenen galg buiten Teteringen, maar die was anno 1652 'door de legers ende outhijt te meerendeel ... geruineert.' In opdracht van de domeinraad werd daarom voorlopig een houten galg ter plekke opgericht, 'dewelcke vrijdaghe lestleden soo haest niet gemaect is ware oft eenen Jan Heyndricx van Oosterhout worden daeraen gehanghen over sijne bekentnisse van dat hij drie peerden gestolen hadde.'¹⁰²

Het recht tot confiscatie van bastaard en onbeheerde goederen (punt 3) betrof 'alle de bastaardgoederen, onbeheerde goederen, caduque erfenissen, nalatenschappen ende andere diergelijke.' Ook zeedriften behoorden hiertoe, al had dit laatste voor Breda geen effect. De administratie van dit heerlijk recht was overigens een teer punt: het beheer ervan kwam de rentmeester toe, maar de drossaard liet zich op dit punt eveneens gelden. Het grondrecht tot heiden en vroenten (punt 4) en tot de moergronden (punt 5) gold vooral de uitgifte ervan. Het recht op aanwassen (punt 7) betrof het recht op nieuw, buitendijks gevormd land bijvoorbeeld gorzen, slijken of rietplaten. Het recht van vrijdom van alle lasten (punt 10) stoelde op vrijdom van alle tollens te water en te land, zoals in 1462 verleend door de hertog van Brabant. Het recht van naasting (punt 11) gold voor alle gronden die ten grondchijns waren uitgegeven. Hier lijkt weinig of geen gebruik van te zijn gemaakt; zo vroeg de domeinraad in 1638 aan rentmeester Verelst of men dit recht eigenlijk wel bezat.¹⁰³ Het recht van parate executie (punt 12) ging om effectieve medewerking van de betrokken functionarissen bij 'het innen en opbeuren van onse heeren ende grontchijnsen'. Het recht van preferentie (punt 13) ging erom dat de pachtpennningen van de heer recht van preferentie hadden voor alle andere crediteurs.

⁹⁸ NA, NDR inv.nr. 7955, f. 508r-509r.

⁹⁹ Scherft, 'Het gratierecht'. Zie verder: Vrolijk, *Recht door gratie*.

¹⁰⁰ SAB, Archief Hoofd-en Leenbank, inv.nr. 1390.

¹⁰¹ Executies waren met name in Engeland bijzonder populair, zie bijvoorbeeld: Gatrell, *The Hanging Tree* en Linebaugh, *The London Hanged*.

¹⁰² NA, NDR inv.nr. 7984, f. 83 e.v.

¹⁰³ NA, NDR inv.nr. 7949, f. 252r d.d. 03-11-1638.

De heerlijke rechten werden soms ruimer geïnterpreteerd dan strikt genomen noodzakelijk. Het recht van de windvang (punt 14) betekende immers dat toestemming van de heer alleen nodig was voor de oprichting van windmolens. Ook voor het oprichten en gebruiken van niet van windkracht afhankelijke molens, als schors- en oliemolens, moest echter eerst toestemming worden gevraagd en recognitie betaald worden.¹⁰⁴ Hoe ingewikkeld een en ander soms kan zijn, blijkt bijvoorbeeld uit het jachtrecht (punt 21) of *jus foresti*, waarvan de oorsprong als heerlijk recht omstreden is.¹⁰⁵ Waren de passerende dieren over land of in de lucht tenslotte wel inspanning aan het grondbezit? Van wie waren zij dus eigenlijk? Dit zou met name in de achttiende eeuw tot enkele grote processen leiden verspreid over de Republiek. Gejaagd werd er in de omgeving van Breda overigens meest op vogels (speciaal reigers vanwege hun veren), maar in hoeverre de heer van Breda in de Baronie het recht op de vogelarij bezat (punt 22), zoals in Steenberghe, is onduidelijk.¹⁰⁶

Hofdiensten en curialiteiten

De bijzondere band tussen heer en domein blijkt tevens uit de zogenaamde hofdiensten (punt 8) en curialiteiten (punt 9).¹⁰⁷ In de Baronie valt ten aanzien van de hofdiensten een tweedeling aan te brengen tussen stad en land: de eerste leverde alleen een financiële bijdrage, terwijl de inwoners van het land primair door middel van arbeid of levering van materialen (wagens of karren) aan het onderhoud van de heerlijke bezittingen hebben bijgedragen.¹⁰⁸ Dit gebeurde volgens een vaste verdeelsleutel: het land droeg twee derde bij en de stad een derde. De aard van de inzet kon verschillen maar betrof meestal reparaties aan huizen, molens en dergelijke.¹⁰⁹ Indien geen lijfelijke inzet mogelijk was, werd een vaste som geld betaald. Zo betaalde Etten jaarlijks vijftientig gulden. Dat was tegen de zin van de domeinraad, die hieraan in 1618 een einde wilde maken omdat hij liever een nuttige, traditionele activiteit zag.¹¹⁰ Mogelijk wilde de raad op die manier de onderlinge betrokkenheid ('eensaementlijcken') vergroten. Waarschijnlijker was echter dat het uitbesteden van dit soort klusjes anders meer zou gaan kosten.

In 1620 werd een projectreglement omtrent de hofdiensten opgesteld waarvan de inhoud helaas niet bekend is.¹¹¹ Het nieuwe reglement leidde tot verzet van sommige vrijheden en dorpen, die meenden hiervan exempt te zijn. Dit leidde vervolgens weer tot onwiligheid van de anderen. In oude tijden zou men zelfs 'geconstringeert' zijn geweest 'bij gijselinge ende heerlijcke executie'.¹¹² Na het indienen van stukken en overleg met de domeinraad, werd in een nieuw reglement van 1621 bepaald dat voortaan eenieder volgens de repartitie gedragen in andere lasten zou bijdragen.¹¹³ Bij haastklussen zou Oosterhout namens iedereen als uitvoerder optreden en daarvoor door de anderen worden vergoed. Uit 1639 is een preciese verdeling bewaard gebleven over de bijdragen van het land van Breda in een som van

¹⁰⁴ Leenders, 'De molens' (II), 112-114. Zie verder ook hoofdstuk tien.

¹⁰⁵ De Blécourt, *Kort begrip*, 233-234.

¹⁰⁶ Zie verder hoofdstuk tien.

¹⁰⁷ Zie voor de oorsprong en functie van hofdiensten verder ook: Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving*, 590-594.

¹⁰⁸ Leenders, 'De molens' (II), 114-115; Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 106.

¹⁰⁹ NA, NDR inv.nr. 7948, f. 231 e.v.

¹¹⁰ Ibidem f. 244r: d.d. 1618. Zie ook: f. 255: d.d. 14-03-1622 en f. 256: d.d. 17-05-1622.

¹¹¹ Ibidem f. 249r: d.d. 25-07-1620.

¹¹² Idem, f. 232r-v.

¹¹³ NA, NDR inv.nr. 7939, f. 43r-44r d.d. 12-06-1621.

duizend gulden.¹¹⁴ Deze quote kwam overeen met de repartitie of onderlinge verdeling volgens welke bijdragen werden opgebracht in door de Baronie omgeslagen lasten. Hieruit kan tevens de onderlinge draagkracht van de verschillende gebiedsdelen worden afgelezen.

Tabel 2.2 Quote baronie van Breda anno 1639

Oosterhout	166-10
Dongen	51
Gilze	51-10
Alphen	42- 6- 6
Baarle	62
Chaam	20-13- 6
Zundert	77-10
Rijsbergen	32
Princenhage	87
Etten	166-10
Roosendaal	127-10
Ginneken	51-10
Terheijden	43- 6- 6
Teteringen	21-13- 6
Totaal	1.000.-.

In 1647 werd het schoonmaken van de binnengrachten bij het kasteel als hofdienst van de dorpen in de Baronie gevorderd.¹¹⁵ In de tweede helft van de zeventiende eeuw ging het vooral om houtleveranties voor allerlei reparaties. Maar in de loop van de tijd werden de hofdiensten steeds minder een vanzelfsprekendheid.¹¹⁶ Eind zeventiende eeuw stuitte ze op breder verzet in de Baronie.¹¹⁷ In de achttiende eeuw werden zij nog slechts voornamelijk afgekocht. Mogelijk kwam dit omdat de hofdiensten soms tevens werden gevorderd door en of voor de gouverneur. Eind zestiende, begin zeventiende eeuw zijn er tenminste diverse aanschrijvingen van Maurits dat gras en hooi beschikbaar moest worden gesteld voor de ruitery of dat de paarden van de gouverneur vrij mochten weiden.¹¹⁸

Waren de hofdiensten al vrij impopulair, dat gold in nog bredere zin voor de curialiteiten. Ter gelegenheid van zijn inhuldiging ontving elke nieuwe heer van Breda een aanzienlijke financiële gift. Vaststelling van dit bedrag geschiedde eenzijdig. Het lijkt erop dat een vertrouweling van de prins, na enige voelhorens in de magistraat te hebben uitgestoken, via de domeinraad het beoogde bedrag liet 'uitlekken'. De stad zag zich dan min of meer voor een voldongen feit gesteld. Rentmeester Verelst diende samen met drossaard Van Aerssen in 1638 een voorstel in bij het stadsbestuur, voor een gift van fl. 16.000 voor Frederik Hendrik, het dubbele ove-

¹¹⁴ NA, NDR inv.nr. 7948, f. 267r: niet gedateerd maar behorend bij een brief van rentmeester Adriaan Verelst d.d. 09-05-1639.

¹¹⁵ Ibidem, f. 276r: d.d. 31-10-1647.

¹¹⁶ NA, NDR inv.nr. 18: notulen domeinraad 1 april 1660; problemen inzake de bijdrage van Terheijden.

¹¹⁷ NA, NDR inv.nr. 7948, f. 278 e.v.

¹¹⁸ SAB, OSA inv.nr. 218: brieven stadsbestuur 1596-99, litt. 69: Maurits aan De Heraugieres d.d. 24-05-1597; ibidem, inv.nr. 219: brieven stadsbestuur 1600-6 litt. 13: ordonnantie Maurits d.d. 25-04-1600.

rigens van wat aan Maurits was uitgekeerd. De twee dienaren hadden zelfs fl. 24.000 willen eisen, maar deden dat niet omdat de vrijheden en dorpen in de Baronie reeds gebukt gingen onder schulden en de oogst half mislukt was.¹¹⁹ De heerlijkheid Steenberghe werd voor eenzelfde bedrag aangeslagen.¹²⁰

Behalve als welkomstgeschenk, waarbij op traditionele wijze over en weer de banden werden aangehaald, kon de heer tevens rekenen op curialiteiten bij bijzondere gelegenheden als huwelijken - al dan niet van hemzelf. Filips Willem was in 1598 uitgenodigd bij het huwelijk van aartshertog Albertus van Oostenrijk met de infante Isabella in Spanje, waarbij hij wel wat geld kon gebruiken.¹²¹ Maurits en de domeinraad wisten de Bredase magistraat zover te krijgen vierduizend gulden te schenken, al had de stad grote moeite dit geld bij elkaar te krijgen. Uiteindelijk werden de 'gequalificeerde burgeren' geprest ieder vijftig gulden bij te dragen. Bij zijn eigen huwelijk in 1606 met Eleonora van Bourbon werd Filips Willem met zesduizend gulden vereerd: tot twee keer toe moesten de voornaamste ingezetenen opnieuw met vijftig gulden per persoon over de brug komen.¹²²

In 1604 werd door raadsheer Keeremans namens de prins bij de domeinraad een verzoek gedaan ter ondersteuning van het prinsdom Orange.¹²³ Hoewel men het verzoek ook doorstuurde naar Breda - 'ende dese saecke nijet alleen zijne Excie. maer oock het ganssche huys ten hoogsten aengaet'- lijkt hij tevoren al rekening te hebben gehouden met een negatieve respons, vanwege 'alle foulende schaden uwe stadt ende lande dese naeste jaeren overgecomen, die wij bekennen swaer ende veel te sijn.' Na een interventie van Maurits werd, ondanks 'dese gedurige miserable oorlooge ende het groote affsterven van heere borgerije dit voorleden jaer vanden pest', door de stad toch het grote bedrag van fl. 3.600.-. toegezegd.¹²⁴

De liefde voor het huis van Nassau en de vele privileges in het verleden aan Breda verleend gaven hierbij de doorslag. Geld had men desondanks niet: dit moest worden geleend en zou later uit de heffing van het exuegeld worden gehaald.¹²⁵ Ondanks hun karakter van vorderingen, was er wel degelijk sprake van een wederzijdse relatie. In 1676 werden achtereenvolgens stadhouder Willem III voor zijn 'goedertierene gunste' en zijn kamerheer drost Bentinck voor diens voorspraak met respectievelijk drieduizend rijksdaalders en vierhonderd ducats vereerd.¹²⁶

In de loop van de zeventiende eeuw werd het voor het land van Breda steeds moeilijker hun aandeel in de curialiteiten op te brengen. Toen de drossaard in 1662-63 de boer op ging om geld te innen, wist hij al gauw te melden dat het hier 'hapt'.¹²⁷ Sommige dorpen zoals Zundert en Rijsbergen waren niet langer bereid zelfs nog maar iets te betalen als bijdrage voor de jonge prins Willem III en probeerden verzet verder aan te wakkeren. Uiteindelijk moest de Raad van Brabant er aan te pas komen om deze brandhaard te bedaren.¹²⁸ Overigens had Willems moeder Mary Stuart bij haar plechtige intrede in 1653 van de curialiteit afgezien tot dat ook de stad hiertoe beter in staat was.¹²⁹ De Oranjes waren dus bij gelegenheid niet

¹¹⁹ NA, NDR inv.nr. 7948, f. 394r-v: d.d. 28-09-1638.

¹²⁰ HCHM, Oud-Stadsbestuur Steenberghe, inv.nr. 30: bundeling stukken met betrekking tot de curialiteiten.

¹²¹ Corstens, *Bredaniana*, CL.

¹²² Ibidem, CLII.

¹²³ SAB, OSA inv.nr. 11: AM 1603-11, f. 47v-48 d.d. 10-08-1604; zie ook: Corstens, *Bredaniana*, CXLIV-CXLV.

¹²⁴ SAB, OSA inv.nr. 11: AM 1603-11, f. 49v-51v d.d. 18-08-1604.

¹²⁵ Het geld werd uiteindelijk voorgeschoten door Marie Peeter Adriaen Boudewijnsdochter, weduwe van Jan Symons van Bavel.

¹²⁶ SAB, OSA inv.nr. 33: NM 1668-1677, f. 139v-140v d.d. 07-05-1676.

¹²⁷ NA, NDR inv.nr. 7948, f. 401r-v: d.d. 20-12-1662. Het betreft hier een van de weinige brieven van Van den Kerkhoven in zijn hoedanigheid als drossaard.

¹²⁸ Ibidem, f. 404 e.v.

¹²⁹ Ibidem, f. 398r: d.d. 29-06-1653. Zes jaar later kreeg zij alsnog een gift van achtduizend gulden.

blind voor de financiële noden van hun onderdanen in het domein Breda. Dit was waarschijnlijk tevens de reden waarom haar inhuldiging zo kleinschalig en onopvallend mogelijk was verlopen. Voor Maurits liep in 1622 een 'goetwillige donacie' geleid door commies François van Clootwijk (namens rentmeester Bacx); de aard daarvan is niet bekend.¹³⁰

Een andere traditie, tot slot, was dat een nieuwe heer telkens werd onthaald op een plechtige intocht in de vorm van een zogeheten 'Blijde Incompste'. Hierbij werd de gezagsdrager van een stad of staat verwelkomd in de hoofdstad van zijn domein.¹³¹

De stedelijke samenleving zette vervolgens haar beste beentje voor en kwam met toneelopvoeringen, lofdichten, erepoorten en dergelijke. De heer werd aan de buitengrens opgewacht door een stoet dignitarissen, die hem vervolgens onder escorte naar de stad begeleidde. Langs de kant van de weg stonden erehagen van vendels uit de burgerij opgesteld en na het bijwonen van de culturele opvoeringen op de Grote Markt werd het geheel met een grootse maaltijd op het stadhuis afgesloten.¹³²

Inkomsten

De bedoeling van de meeste rechten was om zoveel mogelijk inkomsten uit pacht, tol of cijnsen te verkrijgen. Het is hier niet de bedoeling om de bewaard gebleven rekeningen van de diverse rentmeesters te analyseren: hoe interessant ook, dit zou een heel ander boek vergen waar het accent veel meer zou komen te liggen op de exploitatie van Breda als domein. Als aanzet tot een dergelijke studie worden hier enige vroege cijfers gepresenteerd, mede ter illustratie van het grillige, economische lot van Breda (zie tabel 2.3).

De gegevens over de periode 1619-23 zijn te danken aan een initiatief van een van de Hollandse gedeputeerden ter Staten-Generaal, Nicolaas van den Bouchorst, heer van Noortwijck en één van Frederik Hendriks vertrouwelingen. Deze meldde op 28 februari 1630 dat de prins door het 'ongeluckich verlies van de stadt Breda' vijf jaar eerder al zijn inkomsten uit domeinen in de stad was kwijtgeraakt. Bovendien waren zijn goederen rondom de stad door beide legers 'bedorven', waardoor zij weinig of geen vrucht konden gedragen.¹³³ Was het geen idee om de prins hiervoor compensatie te geven, bij voorbeeld uit de meierij van 's-Hertogenbosch? Een kleine week later meldde griffier Cornelis Musch dat hij bij de thesaurier van de prins, Guillaum le Saige, was geweest en van deze een lijstje van de inkomsten had ontvangen.¹³⁴ Ter vergelijking zijn vier rekeningen bewaard gebleven van Johan de Riddere, rentmeester namens het Brusselse gouvernement over de periode 1625-29. Hoewel die enerzijds veel gedetailleerder zijn uitgewerkt, is de financiële verantwoording minder nauwkeurig omdat een aantal hoofdposten ontbreekt. De vergelijking is daarom niet optimaal, nog afgezien van de opvoering van nieuwe posten: het eindtotaal correspondeert dan ook niet geheel met de som van de hier

¹³⁰ Ibidem, f. 382r-v: d.d. 27-06-1622. In hetzelfde jaar werd de honderdste penning tevens dubbel aangeslagen; mogelijk houden de twee verband met elkaar.

¹³¹ Falkenburg, *Hof-, stads- en staatsceremonies*.

¹³² Corstens heeft een aantal gegevens hierover verzameld voor de zestiende eeuw, zie: *Bredaniana*, CXV-CXXVI. In mijn artikel 'Het Haagje van het zuiden' zal nader worden ingegaan op het karakter van de Blijde Incompste in de zeventiende eeuw. Voor de achttiende eeuw zie verder: Van Boven, 'De inhuldigingen van de heren uit Breda' en Schmidt, *Pieter de Swart*, hoofdstuk 1.

¹³³ Res. S-G digitaal, 28 februari 1630.

¹³⁴ Ibidem, 6 maart 1630.

gepresenteerde posten.¹³⁵ Tezamen bevatten zij desondanks een reeks nuttige gegevens met betrekking tot de inkomsten uit de heerlijke stad Breda, over een periode dat de rekeningen van de domeinraad bovendien niet bewaard zijn gebleven.

Tabel 2.3 Heerlijke inkomsten uit de stad Breda: 1619-1629 (in guldens, stuivers en penningen)

	1619-1623	Gem. per jaar	1625/6	1626/7	1627/8	1628/9
Herencijnzen	341-16-3	68- 7- 3				
Erfcijnzen	23- 6-3	4-13- 3				
Losrenten	10	2				
Molens	96.324-10-9	19.264-18- 2	5.120	8.400	13.375	13.375
Tol en weggeld	3.294	658-16	74	70	325	325
De gruit	15.549	3.109-16	740	1.028	1.550	1.550
Visserijen	200	40				
Grootkaatspel en huizen	2.064-12	412.18- 5				
Twee percelen weiden	136.10	27- 6	42	40	45-10	45-10
Vestgelden	180-18	36- 5- 6	27-3	51	48- 5	45-15
Lombard	3.000	600				
Lenen	3.281	656- 6- 9				
Bastaard-Goederen	497	99- 8				
1 ^e plaats in de Vleeshal	42-8	8- 9			30-10	30-10
Totaal	124.945- 1-3	24.989-14- 4	6.532-16	10.375	16.555- 3	15.580- 8

bron: Nationaal Archief, Staten-Generaal inv.nr. 4956 / Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer inv.nrs. 5459-5462.

Volgens tabel 2.3 bedroegen de inkomsten uit de stad (dus niet het hele domein van stad en land) in de periode vóór 1625, toen het Breda economisch bijzonder voor de wind ging, gemiddeld bijna fl. 25.000.-. per jaar. Het leeuwendeel hiervan was ook letterlijk aan de wind te danken wegens verpachting van de molens, die meest op de bolwerken stonden. De molens in de Baronie stonden alle onder het beheer van de domeinraad, behalve de watervolmolen in de stad die in 1612 was opgericht. Maurits bedong hierbij dat de heer van Breda de molen mocht naasten mits betalende de grond met de materialen. Ruim een eeuw later, in 1721, was de magistraat voornemens de molen (die inmiddels deels ook op wind dreef) te verkopen. Rentmeester Eckhard adviseerde de domeinraad de molen op te kopen aangezien er tevens het vrije gebruik van het water van de rivier de Mark mee gemoeid was.¹³⁶

¹³⁵ Het betreft hier de volgende categorieën: ‘tabbertlaken’ (een vast bedrag van fl.40.-), ‘prisering (taxatie) molens’ en ‘extraordinaris ontfang’. Voor alle bedragen uit de Spaanse periode geldt tevens dat het rantsoengeld hiervan is afgetrokken.

¹³⁶ NA, NDR inv.nr. 7997, f. 234r-v d.d. 07-09-1721.

Hij voorzag geschillen daaromtrent; de domeinraad vroeg vervolgens de magistraat het vrije gebruik van het water niet bij de pachtcondities te vermelden.¹³⁷ Enkele jaren later herhaalde zij dit verzoek, waar de magistraat zeer welwillend tegenover stond.

Op de tweede plaats qua inkomsten kwam de gruit. Dit plantaardige kruid werd aan het brouwvocht toegevoegd en was dus onlosmakelijk verbonden met de bierbrouwerij, de belangrijkste nijverheidstak te Breda. De pacht na de reductie bedroeg fl. 3.430.-, voor een termijn van veertien maanden.¹³⁸ Binnen enkele decennia was dit al gehalveerd. Vanaf 1663 schommelde dit vele decennia jaarlijks rond de veertienhonderd tot achttienhonderd gulden en duikelde een enkele keer vanaf begin achttiende eeuw zelfs onder de duizend gulden.¹³⁹ Na deze twee uitschieters volgen nog het tol- en weggeld, de lombard (de bank van lening) en de lenen.

Voor het overige betrof het vooral een diversiteit aan kleinere posten. Bij al deze gegevens betreft het bovendien alleen nog maar de inkomsten uit de stad. Tevens wordt in één oogopslag de dramatische val duidelijk in het eerste jaar van de Spaanse bezetting. Maar daarna is er snel sprake van herstel. Reparatie van de molens die 'door de belegering ... zeer doorschoten waeren' kreeg bijvoorbeeld hoge prioriteit vanwege het belangrijke molengeld, waarvoor ze eerst weer in bedrijf moesten worden gebracht.¹⁴⁰ Nog geen maand na de overgave van de stad, was reeds een acte 'om te preserven eenige molens' aan rentmeester Mattemburg gestuurd.¹⁴¹ Onderhand moest hij wel met lede ogen toezien hoe dagelijks overal het hout werd beschadigd. Ook het kasteel werd vrijwel direct onder handen genomen; zelfs werd zaad gekocht voor de vogels 'inde vogelrije' (volière).

Pas na twee jaar verlegt de aandacht zich (en verdubbelen de uitgaven) en wordt meer aandacht besteed aan de verdedigingswerken. Dit blijkt uit de post 'metserijen' en aankoop van bouwmaterialen als steen en hout. Ook voor de Spanjaarden leverde het bezit van Breda een batig saldo op, al gingen sommige bronnen van inkomsten verloren: bewoning van belangrijke huizen werd bijvoorbeeld gratis vergund aan hoge militairen en de Vleeshal was met munitie en granen gevuld en daarmee tijdelijk tot magazijn geworden. Tijdens en na het beleg waren hier soldaten ondergebracht, waardoor het enige jaren geen inkomen had gegenereerd.¹⁴² Van Noortwijcks initiatief tot vergoeding in 1630 wordt overigens niets meer vernomen: dit zou ongetwijfeld te veel voeten in de aarde hebben gehad.

De heerlijke rechten te Breda vormden al met al een belangrijke bron van inkomsten voor de Oranjes. Hier is nog maar betrekkelijk weinig onderzoek naar gedaan. Dit is des te opmerkelijker, aangezien het hele stadhoudelijk hof als instrument van macht en instituut van culturele uitstraling hiervan mede afhankelijk was. De inkomsten van de prins waren in principe tweërlei: zijn persoonlijk inkomen uit politieke ambten vervuld ten behoeve van de staat en de individuele gewesten en zijn privé-inkomen uit domeingoederen. Het politieke inkomen was onzeker vanwege onvoorziene staatkundige ontwikkelingen, zoals de beide stadhouderloze perioden later in de zeventiende en achttiende eeuw aantonen. Daar tegenover stonden talloze tussentijdse verhogingen, met name eind zestiende, begin zeventiende

¹³⁷ Ibidem, f. 235r d.d. 11-11-1721.

¹³⁸ NA, NDR inv.nr. 7965, f. 259r d.d. 12-03-1638.

¹³⁹ Ibidem, f. 154r-v.

¹⁴⁰ ARB, Archief Rekenkamer, inv.nr. 5459.

¹⁴¹ NA, NDR inv.nr. 7950, f. 1r d.d. 05-07-1625.

¹⁴² SAB, ORA inv.nr. 824, f. 229v d.d. 22-08-1628.

eeuw, en of speciale toelagen.¹⁴³ Het privé-inkomen onderging soms eveneens hevige schommelingen door tijdelijke bezetting van sommige domeinen, maar viel desondanks toch beter te beïnvloeden en bood in elk geval meer bestaanszekerheid.

Tabel 2.4 Verdeling inkomsten huis Oranje-Nassau¹⁴⁴

	1619	1680	1742	1789
West-Brabant	118.511	161.440	207.710	298.198
Alle domeinen	248.151	653.313	360.229	991.917
Politiek inkomen	onbekend	240.206	93.670	325.788
Totaal	>366.662	1.054.959	661.609	1.615.903

In 1568 bedroegen opbrengsten uit het Bredase domein circa drie tiende van het totaal der geconfisqueerde goederen van Willem van Oranje.¹⁴⁵ Een halve eeuw later in 1619 waren de bezittingen van de Oranjes in West-Brabant verantwoordelijk voor bijna de helft van het inkomen uit al hun domeinen.¹⁴⁶ In 1622 bedroegen de inkomsten van Maurits bijna fl. 300.000.-, plus meer dan fl. 150.000.- aan geschatte netto opbrengsten uit de domeinen. Een en ander betekende overigens een halvering van de schatting van diens inkomen door de Venetiaanse ambassadeur Trevisiano.¹⁴⁷ In 1643 bedroeg het gehele inkomen uit de Baronie fl. 59.541.-, waarvan fl. 10.777.- bestond uit tienden en fl. 11.227.- uit de opbrengst van landerijen.¹⁴⁸ Tussen ongeveer 1550 en 1650 stegen de inkomsten uit alle domeinen van circa fl. 200.000.- naar meer dan fl. 500.000.-, om vervolgens enige tijd in te zakken.¹⁴⁹

In meer algemene zin waren de inkomsten van de Oranjes voortkomend uit hun heerlijke rechten in West-Brabant overwegend gericht op de agrarische sector. Slechts in de Lage Zwaluwe en vooral te Geertruidenberg droegen visserijrechten hier nog substantieel aan bij. Deze pachtinkomsten waren conjunctuurgevoelig.¹⁵⁰ Voor grootse plannen als de oprichting van de Illustre School in 1646 bleken de inkomsten te Breda dan ook ontoereikend. Die had in belangrijke mate gefinancierd moeten worden uit de opbrengsten van het domein door middel van de heffing van een extra stuiver op elke gulden bij de verpachting. Op deze wijze hoopte men jaarlijks ongeveer tienduizend gulden extra binnen te halen.¹⁵¹ Rentmeester Verelst schreef al in 1648 dat deze financiering dreigde spaak te lopen: er waren 'grote onkosten, soodat ick de lasten vande gemelde schole, rentieren, ende assignationen nijet en sie te vervallen'.¹⁵² Daarnaast wist hij te melden dat de overige rentmeesters geld achter hielden en traag waren in hun afdrachten.

In 1665 bedroegen de inkomsten uit de Baronie fl. 54.354.-, tegenover fl. 335.000.- voor alle domeinen: ongeveer eenzesde van het totaal dus.¹⁵³ Driekwart

¹⁴³ Zandvliet red., *Maurits prins van Oranje*, 38 e.v.

¹⁴⁴ Kappelhof, 'Het fortuin van de Oranjes', 139 speciaal staat 1.

¹⁴⁵ Beenakker, *Breda in de eerste storm van de Opstand*, 10.

¹⁴⁶ Kappelhof, 'Het fortuin van de Oranjes.', 140.

¹⁴⁷ Zandvliet red., *Maurits prins van Oranje*, 43.

¹⁴⁸ NA, NDR inv.nr. 7989, f. 154r-162r. De inkomsten van 1643 werden in 1646 als uitgangspunt genomen van de berekeningen, omdat de rekeningen pas toen werden afgehoord.

¹⁴⁹ Veeze, *De Raad van de Prinsen van Oranje*, 12; 69-106.

¹⁵⁰ Ibidem, 75.

¹⁵¹ NA, NDR inv.nr. 7989, f. 149r-151r.

¹⁵² Ibidem, f. 172r: d.d. 23-08-1648.

¹⁵³ Veeze, *De Raad van de Prinsen van Oranje*, 78.

eeuw later, in 1739, was dit bedrag weer langzaam opgelopen tot fl. 61.823.-.¹⁵⁴ Pacht van de molens vormt met iets meer dan fl. 19.000.-. dan nog altijd het grootste bestanddeel. Gestegen zijn de herencijnsen; daarentegen is de opbrengst van de gruit gedaald. Met name de uitgifte van erfcijnsen lijkt een grote vlucht te hebben genomen: ook in het archief van de domeinraad beslaan zij maar liefst acht delen.¹⁵⁵ Dit is in zoverre opvallend omdat qua inkomsten de cijnsen over het algemeen als insignificant worden getypeerd, onderhevig als zij waren aan inflatie (in tegenstelling tot bijvoorbeeld de tienden).¹⁵⁶ In de Baronie lijkt men daarentegen namens de heer een vrij actieve grondpolitiek te hebben gevoerd. In hoeverre algemene agrarische ontwikkelingen hierop verder van invloed zijn geweest, blijft vooralsnog een open vraag. Wel lijken de inkomsten uit bosbouw aan belang te hebben gewonnen, een meer algemene trend in heerlijkheden mogelijk als uiting van de adellijke interessesfeer.¹⁵⁷ Uit een ongedateerd, achttiende-eeuws rapport bestemd om de opbrengsten in de Baronie te verhogen blijkt eveneens het overwegend agrarische karakter.¹⁵⁸

Desalniettemin daalden de inkomsten uit de domeinen in West-Brabant fors in de loop van de zeventiende eeuw ten opzichte van de overige domeinen; eind zeventiende eeuw beliepen die fl. 850.000.-, wat een potentiële waarde vertegenwoordigt aan onroerend goed van ruim 26 miljoen gulden.¹⁵⁹ Het absolute belang van de Brabantse bezittingen nam dus af, ook al nam het relatieve gewicht ervan alleen maar toe. Pas in de loop van de achttiende eeuw werd deze trend weer omgebogen. Nog belangrijker wellicht, was dat de domeinen een steeds groter aandeel van het totale inkomen van de Oranjes gingen vormen - daarmee hun grote belang verder onderstrepend.

De inkomsten uit de Baronie vormen tevens een weerspiegeling van meer algemene agrarische en economische patronen. In zijn algemeenheid valt te constateren dat de inkomsten toenamen door stijgende landopbrengsten na afloop van de Tachtigjarige Oorlog. In 1600 bedroeg de opbrengst uit tienden fl. 4.228.-, een bedrag dat veertig jaar later inmiddels meer dan verdubbeld was.¹⁶⁰ De rampspoed van oorlog was daarbij niet de enige stoorzender geweest. Herhaaldelijk valt tussen de regels door in rapporten over extreme weersomstandigheden als stormen, natte perioden of muizenplagen te lezen die de oogsten en pachtopbrengsten drukten.¹⁶¹ Het tol- en weggeld, oftewel de landtol, was een van die meer eigenaardige heerlijke rechten die desondanks in dit geval uiterst behulpzaam is voor weergave van de algemene trend. Ten tijde van het Twaalfjarig Bestand, een periode van grote voorspoed voor Breda, bedroeg het gemiddeld fl. 658-6. Dat was aan de hoge kant; dit wordt bevestigd door enige nadere gegevens van latere pachtopbrengsten: fl. 420.-.

¹⁵⁴ Met dank aan Ton Kappelhof voor de gegevens van 1665 en 1739, ontleend aan: NA, NDR inv.nrs. 8446 (1665) en 8465 (1739).

¹⁵⁵ NA, NDR inv.nrs. 7956-7963.

¹⁵⁶ Sanders, *Noord-Brabant tijdens de Republiek*, 52; Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving*, 577.

¹⁵⁷ Bosman e.a., *De heerlijke stad*, 212.

¹⁵⁸ NA, NDR inv.nr. 8308. Het rapport telt in totaal twaalf punten: 1) verkoop van alle boerenhoeven; 2 t/m 4 hebben betrekking op het toezicht op de bossen; 5) import van mest voortaan als hofdiensten te vorderen; 6) heide en vroente; 7) onderhoud bruggen; 8) bestekken; 9) molendwang; 10) particuliere huizen in de stad van de prins te verkopen; 11) stopzetting van de subsidie van fl. 1.250.-. aan de rector van de Latijnse school; 12) hakhout te verkopen onder het eigen gerecht, in plaats van in de stad.

¹⁵⁹ Zandvliet red., *250 rijksten*, 7.

¹⁶⁰ *Tax*. (1926) 256-271.

¹⁶¹ Met name een onderzoek naar de agrarische exploitatie van de Baronie in de archieven van de domeinraad zal in dat opzicht veel opleveren.

in 1638, fl. 346.-. in 1641 en fl. 620.-. in 1651.¹⁶² In de beginjaren na de reductie waren er nog problemen met het heffen van het weggeld op het platteland waar men niet wenste te betalen.¹⁶³ De rentmeester verwachtte dan ook een hogere opbrengst in de volgende jaren als een en ander goed werd uitgezocht in de archieven. Verder werd halverwege de jaren veertig de tolbrug gedeeltelijk vernieuwd.¹⁶⁴ De Vrede van Munster gaf eveneens een impuls aan het vervoer over land. De voorlopige constatering in het vorige hoofdstuk dat voor Breda de handel over land in de achttiende eeuw van groeiend belang werd, wordt bevestigd. In de periode 1741 tot 1756 lag de jaarlijkse opbrengst van het tol- en weggeld gemiddeld op bijna achthonderd gulden, met een top van fl. 995: 10 in de jaren 1750-53.¹⁶⁵

Naast het complex aan heerlijke rechten beschikte de heer van Breda tevens nog over persoonlijke eigendommen in het domein. Voor het onderhoud van dit goederenbezit was maar een klein deel van de opbrengsten bestemd. Belangrijkste bezitting vormde het plaatselijke kasteel. Dit was tot renaissancepaleis verbouwd door graaf Engelbrecht III van Nassau in de jaren dertig van de zestiende eeuw.¹⁶⁶ Na het vertrek van Willem van Oranje in 1567 zou het als vaste residentie nog maar sporadisch dienst doen. In de beginjaren van de Opstand werd het als onderkomen vaak afgewisseld met zijn andere paleis in het zuiden te Brussel. Visites van een aanzienlijke reeks hoogwaardigheidsbekleders aan Breda in de loop van de zeventiende eeuw laten desondanks zien dat de rol van het kasteel als paleis nog lang niet was uitgespeeld. Het kasteel bleef van imposante statuur en werd redelijk onderhouden. Bij gelegenheid, zoals in 1667 bij de vredesonderhandelingen te Breda in het kader van de afloop van de Tweede Engels-Nederlandse zeeoorlog, fungeerde het zelfs nog als luisterrijk decor voor een internationaal gezelschap van diplomaten en werd de inrichting navenant opgeluisterd met extra wandtapijten.¹⁶⁷ Rondom het kasteel lag verder het fraaie tuinencomplex van het Valkenberg. Daarnaast bezat de prins nog enige andere huizen in de stad: zij werden vaak door hoge ambtenaren bewoond, al dan niet bij wijze van emolument. Verder bezat hij buiten de stad nog een reeks hoeven, bossen (waaronder het bekende Mastbos en Liesbos) en landerijen. In welke richting men ook keek in de Baronie, de heer van Breda was nooit ver weg.

Strijd in de familie

Maria en Maurits (1590-1609)

De rechten van de heer waren in principe onvervreemdbaar. Dat maakte van de vererving van het bezit desondanks nog geen vanzelfsprekendheid. Het grote belang van de baronie van Breda blijkt tevens uit het feit dat het bij herhaling een belangrijke twistappel vormde binnen de Nassau-familie. Dit begon reeds met de dood van Willem van Oranje in 1584. Over de verdeling van diens nalatenschap woedde een jarenlange strijd tussen zijn kinderen, waarbij ook de Staten-Generaal zich niet onbetuigd lieten. Bij testament was de Baronie namelijk aan Filips Wil-

¹⁶² NA, NDR inv.nr. 7965, f. 249 e.v. Het pachtcontract gold telkens voor drie jaar.

¹⁶³ *Ibidem*, f. 289 d.d. 28-09-1643. Het is niet duidelijk of het tol- en weggeld alleen gold 'binnen Breda mitsgaders van Baerle en Ghilse'.

¹⁶⁴ *Ibidem*, f. 295 e.v.

¹⁶⁵ *Ibidem*, f. 432.

¹⁶⁶ Van Wezel, *Het paleis van Hendrik III.*

¹⁶⁷ Brekelmans, 'De Vrede van Breda', 19-20.

lem vermaakt. Krachtens het Brabantse devolutierecht kwam het gebied uitsluitend toe aan Willems oudste zoon en dochter, Maria van Nassau, als kinderen uit zijn eerste huwelijk.¹⁶⁸ Maar Filips Willem zat enerzijds tot 1595 in ballingschap in Spanje, terwijl het gebied anderzijds tot 1590 in Spaanse handen verkeerde. Kort na de verovering van 1590 verklaarden de Staten-Generaal op dit punt hun intentie: ‘genegen wesende totte conservatie vande verscreven stede van Breda als toecomende den huysse van Nassau’.¹⁶⁹ Zij konden enerzijds zelf niet vrij beschikken over de stad, anders zouden zij deze ongetwijfeld tijdelijk hebben geconfisqueerd. Om dit te voorkomen bleven anderzijds alle Oranjegoederen voorlopig bij elkaar tot een definitieve oplossing kon worden gevonden, met als gevolg dat de familie een en ander onderling bedisselde.

Maria wierp zich dan ook onmiddellijk op als ‘administratrice’ namens haar oudere broer. De politiek instabiele situatie in de regio gekoppeld aan de ambities van haar jongere halfbroer Maurits bepaalden vooralsnog anders. Deze zag namelijk een kans schoon om zijn eigen dynastieke positie te verstevigen. Hij gebruikte daarbij het voorgenomen huwelijk van Maria met Filips van Hohenlohe, een Duitse edelman en beroepsmilitair in Staatse dienst, als voorwendsel. Reeds jaren was Maurits bezig zich in een positie van onmisbaarheid te manoeuvreren ten opzichte van de Staten-Generaal. In Zeeland was hem dat al gelukt door de benoeming aldaar als eerste edele en sinds 1587 probeerde hij hetzelfde voor het Staatse deel van het hertogdom Brabant door een actieve rol te spelen bij pogingen tot toelating van dit gewest tot de Unie.¹⁷⁰ Aanvankelijk liet Maria de Bredase magistraat na de overgave van 1590 ongemoeid; deze was sinds de jaarlijkse wetsverzetting ook pas kort in functie. Enige aarzeling zal eveneens een rol hebben gespeeld; het enige wat daarom feitelijk geschiedde was een vernieuwing van de eed. Eind 1590 vaardigde zij wel een ordonnantie uit omtrent het beheer van de geestelijke goederen.¹⁷¹ Bij de eerste de beste gelegenheid, op 4 maart 1591, werd de wet wel degelijk in naam van Maria verzet.¹⁷² Maar Maurits had inmiddels een voet tussen de deur gekregen: hij liet de gouverneur van de stad, De Héraugière, hierbij aanwezig zijn. Een betere illustratie voor de gescheiden kampen in de stad - het domeinbeheer namens Maria versus het politiek-militaire beheer namens Maurits - is nauwelijks denkbaar.

Korte tijd later richtte Maurits zich tot de Staten-Generaal met het verzoek om Maria te ontheffen van haar taak als administratrice van de Baronie. Het was hem daarbij minder om de inkomsten ervan te doen - die moest hij hoe dan ook afstaan - dan om het (politieke) benoemingsrecht van de schepenen. Op 14 april 1591 lukte het hem inderdaad het beheer ervan officieel naar zich toe te trekken.¹⁷³ Begin 1592 stuurde Maria nog wel instructies naar het stadsbestuur. Kort daarop zond Maurits eenzelfde schrijven en beslechtte daarmee het pleit in zijn voordeel. Hoewel Maria dus over de beste papieren beschikte, bleek Maurits’ politieke macht doorslaggevend. Het stadsbestuur lijkt deze realiteit eveneens al gauw onder ogen te hebben gezien, hoewel Maria het er niet zomaar bij liet zitten - met name wat betreft het domeinbeheer. In de loop van 1594 werd over de ‘kwestieuse administratie’ her-

¹⁶⁸ Scherft, *Het sterfhuys*, 152.

¹⁶⁹ Res S-G, OR deel 7, 158.

¹⁷⁰ Christ, *De Brabantse Saecke*, 38 e.v.

¹⁷¹ NA, NDR inv.nr. 7972, f. 2 d.d. Delft 22-12-1590. Hierin kreeg ‘onsen ontfangen vande geannoteerde goeden inden quartiere van Breda, Govaert van Cloodwijck’ opdracht alle beneficijs en vicariën in de kerken en kapellen van het land van Breda en van de landen, renten, pachten, emolumenten en andere inkomsten tot elk behorend eerstdaags te onderzoeken en noteren, en de ‘beneficianten oft possesseurs’ dienden binnen een maand na publicatie van dit plakkaat aan hem hun bewijzen van eigendom te overhandigen.

¹⁷² Van Immerseel, *Breda 1568-1600*, 66-67.

¹⁷³ Scherft, *Sterfhuys*, speciaal 151-159; 161-168.

haaldelijk op hoog niveau overlegd om een definitieve beslissing te forceren.¹⁷⁴ Maurits trok echter aan het langste eind en kreeg de administratie toebedeeld. Dit blijkt ook goed uit de aanstellingsaktes voor de diverse functionarissen vanaf die tijd.¹⁷⁵

In de stad bleef het desondanks rommelen door een mix van militaire, religieuze en politieke spanning. Op 13 februari 1595 was er bij afwezigheid van De Héraugière, die op militaire expeditie was in het zuiden (inname van Hoey), sprake van een mogelijke coup. Kapitein Adam trok op een dag met een groot deel van zijn compagnie en een aantal soldaten naar het kasteel om assistentie van de burgerwacht te vragen. Hier lag reeds enkele jaren hetzelfde garnizoen gelegd, dat ervan verdacht werd met behulp van de vijand een aanslag op de stad voor te bereiden, een situatie die vervolgens door Filips van Hohenlohe (die in februari 1595 eindelijk met Maria zou trouwen) zou kunnen worden uitgebuit. Eenmaal in het kasteel werd Adam om onduidelijke redenen ingesloten en aangevallen. De schotenwisseling die volgde bracht binnen de kortste tijd een menigte mensen op het kasteelplein, maar het geheel liep met een sisser af. Was het een mislukte coup geweest, zoals in de literatuur wordt gesuggereerd, of was er sprake van één groot misverstand?¹⁷⁶ De absentie van de gouverneur, gekoppeld aan de machtsstrijd tussen de Oranjes, bood Hohenlohe inderdaad de gelegenheid om Breda (bij wijze van huwelijksgeschenk?) terug te geven aan Maria.

Deze notie lijkt niet te worden ondersteund door het belangrijkste document over de ‘aanslag’: een uitgebreid verslag van burgemeester Godevaert Montens. In plaats van een uitgelokt incident, ontstaat eerder de indruk van een schermutseling wegens overvloedig drankgebruik en verder ingegeven door de concurrentie tussen burgerwacht en garnizoen.¹⁷⁷ Maurits werd wel geadviseerd het garnizoen te vervangen om de spanning weg te nemen. Als Hohenlohe er al de hand in heeft gehad, dan blijft hij opvallend afwezig. Begin 1596 volgde nog wel een schriftelijk beklag van zijn hand over de aanstaande wetsverzetting. De magistraat werd gewaarschuwd enige personele veranderingen namens Maurits niet door te voeren. Hohenlohe was inmiddels ook man (en daarmee voogd) geworden van Maria van Nassau.¹⁷⁸ Maurits’ aanspraken werden door hem bij die gelegenheid als ‘vitieus’ (ongegronde) omschreven.

De achterliggende reden waarom juist op dat moment de aanspraken van Filips Willem worden aangekaart, was diens recente vrijlating uit Spaanse gevangenschap. Het voeren van een woordenstrijd op papier lijkt dus uiteindelijk meer Hohenlohes’ stijl te zijn geweest dan het uitlokken van een militair conflict met zijn zwager, die immers ook berust had in het huwelijk.¹⁷⁹ Zolang Filips Willem hier te lande nog altijd absent was kon men nog geen echte vuist voor hem maken. Ook tussen de magistraat van de stad en Hohenlohe lijkt geen sprake te zijn geweest van vijandigheid, integendeel. In 1600 werd hem bij wijze van kwijtschelding van twee maanden traktement een topstuk van zilversmeedkunst uit de periode van de Nederlandse renaissance geschonken.¹⁸⁰

¹⁷⁴ Res S-G, OR deel 8, 356-358; 658-660.

¹⁷⁵ ‘Mauritz ..., regent ende administrateur van het vorstendom van Oraengien, ende vande heerlijcheden, steden ende goeden vanden huijse van Nassau toebehorende den prince van Oraengien onsen vrientlijcken lieven heere ende broeder, geduerende zijne absencie ende gevangnisse in Hispanien’.

¹⁷⁶ *Journal Duyck*, I, 531-532.

¹⁷⁷ NA, Inventaris van het archief van Johan van Oldenbarnevelt, inv.nr. 454c; Res. S-G, OR deel 8, 501-502.

¹⁷⁸ NA, NDR inv.nr. 7938, f. 298r: brief Filips van Hohenlohe aan de magistraat d.d. ‘lesten februarij’ 1596.

¹⁷⁹ Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 151.

¹⁸⁰ Van Rijen, red., *Zilver en zilversmeden*, 179-181.

De betwisting van zijn positie als administrateur bracht Maurits onderhand tot enkele belangrijke bestuurlijke maatregelen. In 1597 werd door hem een Politieke Ordonnantie voor Breda uitgevaardigd, met een reeks vergaande maatregelen omtrent huwelijken, overspel, religie en scholen.¹⁸¹ Dat jaar zag tevens de oprichting van de Landsvergadering, waardoor de dorpen van de Baronie voor het eerst in een gezamenlijk college werden verenigd.¹⁸² Dit college had als belangrijkste taak regeling van de omslag van de landsbelastingen over de verschillende dorpen. De rol van Breda in deze variant op de kwartiersvergadering (regionale overlegstructuren) bleef vooral beperkt tot die van voorzitter. Als min of meer geslaagde tussenvorm van regionaal en gewestelijk bestuur in de Generaliteitslanden, verdienen deze colleges nader onderzoek.¹⁸³ Nadat aldus diverse bestuurskwesties in en rond de stad waren geregeld (er was tevens een apart akkoord opgesteld met de gouverneur voor wat betreft afbakening van de politiek-militaire verhoudingen), volgde in 1606 nog een reglement voor de Hoofd- en Leenbank. Bestuur en rechtspraak van de stad werden aldus na 1590 op een, deels nieuwe, institutionele leest geschoeid: Maurits liet niets aan het toeval over voor het geval dat hij zijn interim-bewind weer zou moeten opgeven.

Filips Willem (1609-1618)

Hoewel Maurits er duidelijk in was geslaagd de politieke benoemingen in Breda naar zich toe te trekken, was diens bredere opzet met betrekking tot Brabant (opname als apart gewest) op groter verzet gestuit.¹⁸⁴ De Staten-Generaal waren zich ter dege bewust van zijn ambities. Brabant, met Breda voorop, betaalde in zekere zin de prijs voor zijn heerszucht. De stad nam daarom zelf het initiatief over voor een hernieuwde poging tot toelating als gewest in 1607: de onderhandelingen over het Twaalfjarig Bestand van 1609-1621 wierpen in dat licht hun schaduw reeds vooruit.¹⁸⁵ Maurits' oorspronkelijke pro-Brabantse houding was ondertussen bekoeld geraakt. Zijn eigen machtspositie in de Republiek was nu dusdanig gegroeid dat hij hiervoor minder afhankelijk was geworden van de domeingoederen der Oranjes.¹⁸⁶ Bovendien luidde in al die jaren de realiteit dat alles wat hij in Breda deed uiteindelijk slechts gebeurde in naam van 'mijnen lieven broeder' en diens terugkeer, waar reeds lang op geanticipeerd was, nu plotseling realiteit werd. Filips Willems' kansen om eindelijk als wettig erfgenaam van Willem van Oranje te worden erkend kregen door zijn vrijlating in 1596 en gewijzigde politieke omstandigheden onverwachte steun in de rug. Reeds in 1600 deed hij zijn eerste benoeming vanuit Gent: de aanstelling van rentmeester Jan van Ostaeyen te Breda.¹⁸⁷ De boedelscheiding binnen de familie had steeds vastere vormen aangenomen; op het terrein van het domeinbeheer werd tussen Maurits en Filips Willem samengewerkt bij de inpoldering van Prinsenland en Oldenbarnevelt verving Hohenlohe als

¹⁸¹ NA, NDR inv.nr. 7979, f. 2 e.v. d.d. 30-06-1597. De ordonnantie werd op 15 augustus 'tot Breda ter puijen aff gepubliceert, hetwelck aldaer deur het luijen van het klocxken in grooten getaele vergadert sijnde, des sondaechs den 15en augusti anno 1597 ontrent elff uren voor noen.' Aanwezig waren de drost, schout en schepenen Lant-schot en Piggen.

¹⁸² Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, 99-100. Zie verder: NA, NDR inv.nr. 8016.

¹⁸³ Sanders, *Noord-Brabant tijdens de Republiek*, 79-84.

¹⁸⁴ Christ, *De Brabantsche Saecke*, 64-67.

¹⁸⁵ *Ibidem*, 80 e.v.

¹⁸⁶ *Ibidem*, 105.

¹⁸⁷ NA, NDR inv.nr. 7970, f. 335r-336v: d.d. 02-08-1600.

diens belangenbehartiger.¹⁸⁸ Het lijkt geen twijfel dat Oldenbarnevelt een belangrijke instigator was achter de terugkeer op het politieke toneel van Filips Willem en hem van de nodige adviezen voorzag.¹⁸⁹ Diens geleidelijk verslechterde relatie met Maurits hielpen daarbij verder een handje. Filips Willem benoemde in 1606 zelf ook een zaakwaarnemer voor al zijn Nederlandse bezittingen in de persoon van superintendant Jan Baptist Keeremans. De diverse Oranjetelgen hadden elk hun eigen domeinraden gedurende het sterfhuys. Door zijn eigen huwelijk dat jaar met de Franse koningsdochter Eleonora de Bourbon en de gelijktijdige dood van Filips van Hohenlohe, werd de administratie van delen daarvan (de Burense goederen) werkelijkheid en lag die van Breda steeds meer binnen handbereik. In juni 1606 werd aan de Staten-Generaal gevraagd Maurits (tezamen met Maria) van het beheer te ontheffen, waarmee op 21 juni werd ingestemd.¹⁹⁰ Op 1 juli werd hij definitief ontslagen van de administratie.¹⁹¹ Effectuering van Filips Willems' gezag bleek in de praktijk daarentegen stukken lastiger.

Reeds in februari 1607 ontving Justinus van Nassau, gouverneur van Breda, autorisatie van Keeremans om de magistraat te verzetten.¹⁹² In de uitvoering van Filips Willems rechten te Breda wist hij geen bekwaamere persoon dan deze door Maurits in 1601 benoemde natuurlijke halfbroer.¹⁹³ De in verlegenheid gebrachte gouverneur vroeg prompt advies aan Maurits en kreeg als geruststellend antwoord dat hij geen acht diende te slaan op dergelijke aktes.¹⁹⁴ De drossaard had reeds zijn nominaties gepleegd, waarmee de zaak min of meer was afgedaan: Maurits gebruikte aldus de machtsverhoudingen ter plekke die liepen via de domeinraad ter ondersteuning van zijn gezag. Keeremans meldde zich daarom al eind december 1607 ten behoeve van de volgende wetsverzetting. Maurits schreef nu eigenhandig naar zijn broer om zijn beklag te doen over het feit dat zijn autoriteit op deze wijze geweld werd aangedaan.¹⁹⁵ Feitelijk had hij echter geen autoriteit meer en werden de benoemingen in Breda (en Steenberghe) op dubieuze grondslag gepleegd.¹⁹⁶ Vlak voor de wetsverzetting verzocht hij zijn broer nogmaals geen roet in het eten te gooien: hijzelf had tenslotte niets dan goeds voor met 'leur ville'.¹⁹⁷ Het jaar daarop werd de magistraat veiligheidshalve voor nog een jaar gecontinueerd.

In de stad heerste in de loop van 1608 onderhand grote verwarring. Benoeming van de magistraat was bij de administratie van Breda inbegrepen maar werd Filips Willem vooralsnog onthouden, hoewel hij in domeinzaken werd geraadpleegd en daar zelfstandig benoemingen pleegde. De kwestie Breda werd vervolgens ook nog eens onderdeel van de Bestandsbesprekingen.¹⁹⁸ Een loyaliteitsverklaring aan de Staten-Generaal deed de kansen van Filips Willem stijgen, want hij was als persoon nu niet langer ongewenst op het grondgebied van de Republiek. Inhuldiging te Breda als baron werd desondanks nog even uitgesteld. Ondertussen vergaderden op 16 februari 1609 drossaard, magistraat en tienmannen van Breda. Zij verklaarden

¹⁸⁸ Scherft, *Sterfhuys*, 225 e.v.

¹⁸⁹ Den Tex, *Oldenbarnevelt*, III, 86 e.v.; Cappelle, *Filips Willem*, 120; 128-30. In een recente biografie over Maurits wordt over deze driehoeksverhouding niet gerept, zie: Van Deursen, *Maurits van Nassau*. Vergelijk: Christ, *De Brabantse Saecke*, 108.

¹⁹⁰ Scherft, *Sterfhuys*, 249.

¹⁹¹ Res S-G, OR deel 13, 821.

¹⁹² NA, NDR inv.nr. 7938, f. 304r: brief Justinus van Nassau aan Maurits d.d. 26-02-1607.

¹⁹³ Ibidem, f. 306r-307r: brief J.B. Keeremans zonder datum, maar van 1607.

¹⁹⁴ Ibidem, f. 310r-v: brief Maurits d.d. 28-02-1607.

¹⁹⁵ Ibidem, f. 311r-312r: brief Maurits aan Filips Willem d.d. 17-02-1608.

¹⁹⁶ Scherft, *Sterfhuys*, 251-252.

¹⁹⁷ NA, NDR inv.nr. 7938, f. 313r: brief Maurits aan Filips Willem d.d. 28-02-1608.

¹⁹⁸ Scherft, *Sterfhuys*, 253 e.v.

‘nijet te willen wijcken’ van de Unie en de gereformeerde religie en besloten dit aan Maurits te schrijven. Vier dagen later ontving de magistraat een verzoek van Filips Willem of zij een opgave wilde doen van haar samenstelling over de afgelopen zes jaar. Tegelijkertijd had hij de drost geschreven teleurgesteld te wezen dat deze zijn advies voor de aanstaande benoeming nog niet aan hem bekend had gemaakt.¹⁹⁹ Van dit alles besloot de magistraat Maurits ‘secretelick’ te schrijven ‘niet wetende of dat Zijne Excellencie of de Staten Generael tevreden zouden zijn dat Zijne Furstelicke Genadige [Filips Willem] de weth soude versetten.’ Het was duidelijk op wiens hand zij waren.

In een brief aan Justinus liet Maurits verder weten dat de magistraat ‘becommert’ was ‘mette huldinge vanden hoochgeboren onsen vruntlijcken lieven heer ende broeder den prince van Orangien.’²⁰⁰ Maurits sluisde de brief van de magistraat vervolgens door naar de Staten-Generaal om van hen de garantie te krijgen dat de inwoners van Breda ‘bij de Unie ende religie mogen worden gemainteneert’. Tegelijkertijd schreef Maurits ook brieven aan de gouverneur en de drossaard met het advies om de magistraat met goede raad bij te staan, maar voorlopig niets te ondernemen totdat de Staten-Generaal hieromtrent voldoende garanties hadden geboden.²⁰¹ Tevens schreef hij een brief terug aan de magistraat waarin hij haar bedankte voor de door hen verstrekte inlichtingen. Het waren echter niet zozeer de Staten-Generaal die zich zorgen maakten als wel de Raad van State. Dit college, dat speciaal de uitvoering van de militaire maatregelen had en het beheer van Generaliteitslanden, drong bij de Staten-Generaal herhaaldelijk aan op uitstel.²⁰² De raad maakte zich zorgen dat bij een overgang aan Filips Willem het gebied onder vreemde heerschappij zou komen te vallen, omdat de prins belening van Breda reeds van de aartshertogen had gekregen. Grootste zorg van de raad was echter de toekomstige invulling van de magistraat. Wegens verdere onderhandelingen inzake de liquidatie van het sterfhuys was er inmiddels sprake van dat de magistraatsbestelling voorbehouden zou blijven aan de Staten-Generaal, maar dit artikel verwerd al gauw tot een dode letter.²⁰³ De sluiting van het Bestand en een algemene schikking binnen de familie korte tijd na elkaar in het voorjaar van 1609 gaven de definitieve doorslag. De terugkeer van Filips Willem in de Nederlanden had uiteindelijk de nodige voeten in de aarde gehad, maar viel door niets of niemand meer tegen te houden gezien zijn rechtmatige aanspraken.

In een beladen sfeer werd Filips Willem op 12 juli 1609 in de stad onthaald in aanwezigheid van tal van autoriteiten, onder wie gedeputeerden van de Staten-Generaal en leden van het huis Oranje-Nassau.²⁰⁴ Filips Willem had zijn gemalin achtergelaten, die te Orange het huwelijk van haar broer bijwoonde; zij werd later bij haar terugkeer op grootse wijze bij Zundert door hem met een cortège opgewacht.²⁰⁵ Dit had voor de lokale autoriteiten daar overigens nog de nodige voeten in de aarde.²⁰⁶

¹⁹⁹ SAB, Collectie Havermans inv.nr. 207.

²⁰⁰ NA, NDR inv.nr. 7938, f. 315r-v d.d. 25-02-1609.

²⁰¹ NA, NDR inv.nr. 7938, f. 316r: brief Maurits aan Justinus van Nassau d.d. 24-02-1609 en f. 318r: brief Maurits aan Bernuy d.d. 24-02-1609.

²⁰² Cappelle, *Filips Willem*, 118-120; *Res S-G*, OR deel 14, 901-903.

²⁰³ Scherft, *Sterfhuys*, 269-271.

²⁰⁴ Zie: Corstens, *Bredaniana* CLVII. In een fragment uit een dagboek van griffier Gerard Havermans geeft deze een afwijkende datum, zie: SAB, Collectie Havermans, inv.nr. 207

²⁰⁵ Cappelle, *Filips Willem*, 125.

²⁰⁶ RAWB, Oud-archief Zundert, inv.nr. 164; NA, NDR inv.nr. 8267.

Het kasteel van Breda zou zijn vaste residentie hier te lande gaan vormen. Hier voerde hij een royale staat, na jaren van sober leven: blijkens de inboedel na zijn dood werd het kasteel zeer luxueus ingericht.²⁰⁷ In het najaar van 1611 bezocht Maurits hem aldaar, ook al stond het bezoek ogenschijnlijk vooral in het teken van de internationale politieke verhoudingen wegens de aanwezigheid van de Franse echtgenote van Filips Willem en diens schoonmoeder, die bij deze gelegenheid werden begroet en tevens uitgenodigd voor een officieel tegenbezoek aan Den Haag.²⁰⁸ De Staten-Generaal drukten Maurits op het hart hieromtrent geen al te hoge verwachtingen (want kosten) te wekken. In 1612 ging Filips Willem een nog niet eerder opgemerkte krachtmeting aan met de Raad van Brabant betreffende het appel van vonnissen van het gerecht van Breda.²⁰⁹ Hij wilde daarmee bewerkstelligen dat van in Breda gewezen vonnissen nergens in beroep kon worden gegaan.²¹⁰ Tegelijkertijd stopte hij met de betaling van traktementen uit de opbrengst van de geestelijke goederen aan predikanten.²¹¹ De Bredase jaren van Filips Willem vielen ondanks diverse bestuurlijke kwesties samen met algehele voorspoed in stad en land.

In welke mate deze jaren ook meer persoonlijk geluk brachten voor deze, in essentie Spaanse, hoveling valt desondanks te bezien. De jacht en het muziekleven waren wat hem speciaal bezighielden. Hij hield er onder andere een valkenier op na en zijn muziekmeester Poncet werd gezocht door leden van de zeer muzikale familie Huygens.²¹² Breda was weliswaar zijn vaste residentie in de Noordelijke Nederlanden, maar de prins van Oranje verbleef toch liever in het voor hem belangrijkere en bruisender Brussel waar de aartshertogen hof hielden. Voor zijn stal aldaar mocht hij onder meer gratis hooi en haver uitvoeren.²¹³ Overigens werd hij door de aartshertogen gewantrouwd wegens het zelfstandig sluiten van zijn huwelijk zonder toestemming van Albrecht. Ook andere hovelingen hadden geen hoge dunk van hem op; een trots man met weinig inzicht, aldus de Spaanse ambassadeur De Zúñiga.²¹⁴

In mei 1615 was hij even op bezoek in Den Haag waar hij werd ontvangen door gedeputeerden van de Staten.²¹⁵ De laatste jaren van zijn leven werd hij erg geplaagd door jicht, de welvaartsziekte van die tijd.²¹⁶ Door deze aandoening kon de geneesheer Fleurice (ook wel aangeduid als dr. Floris) aan het hof opklimmen tot vertrouweling, maar wel een met mogelijk kwade bedoelingen.²¹⁷ Een verkeerde medische ingreep van zijn hand met een klisterspuit ter verlichting van de symptomen werd de prins in februari 1618 in Brussel in elk geval fataal. Dit incident zorgde voor de nodige ophef in diplomatiek Europa. In Breda zouden de klokken 42 dagen luiden. Begin 1619 overleed ook diens thesaurier, Dominicus de Pottere, te Breda.²¹⁸

²⁰⁷ Drossaers, *Inventarissen van de Oranjes*, I, 129 e.v.

²⁰⁸ Res S-G, OR deel 10, 20 juni 1611; 25 oktober 1611.

²⁰⁹ NA, NDR inv.nr. 8200. Vergelijk: Van Boven, 'De verhouding tussen de Raad van Brabant', 132-133.

²¹⁰ Res S-G, OR deel 10, 17 mei 1612.

²¹¹ Zie op dit punt verder hoofdstuk vijf.

²¹² Worp, *Correspondentie Huygens*, briefnr. 25.

²¹³ Zeeland verzette zich hiertegen wegens het mislopen van inkomsten uit licenten, zie: Res S-G, OR deel 11, 1 september 1615; 30 september 1615.

²¹⁴ Vriendelijke mededeling van Dries Raeymaekers in een email van 28-10-2009.

²¹⁵ Res S-G, OR deel 11, 454.

²¹⁶ Porter, *Gout*.

²¹⁷ Cappelle, *Filips Willem*, 137-139.

²¹⁸ Dominicus de Pottere wordt noch als raadsheer, noch als thesaurier opgevoerd in het overzicht bij Van Hoof e.a., *Nassause Domeinraad 1581-1811*, 38-40.

Tussen Spanje en Oranje: 1618-1637

Met de dood van Filips Willem, die kinderloos was gebleven, kwam alsnog een oplossing voor het jarenlange probleem binnen de familie rond het sterfhuis van Willem van Oranje. Al voor zijn aanvaarding als heer van Breda had hij beloofd Maurits als zijn wettige erfgenaam aan te wijzen. Deze kon zich vanaf 1618 dan ook eindelijk prins van Oranje noemen: tot dan toe was hij Maurits ‘geboren Prins van Oranje’ geweest. Lang kon hij niet genieten van zijn nieuw verworven aanzien. Evenzeer als hij zich verzet had tegen het Bestand, was hij voor hervatting van de oorlog geweest. Maar het beste was er bij hem vanaf: hij verouderde snel en werd ernstig ziek.²¹⁹ Zijn dood zeven jaar later in april 1625 viel vrijwel samen met de overgave van Breda aan de Spanjaarden, het beginpunt van zijn eigen persoonlijk succes in 1590.

Gedurende het Spaanse interregnum werden vanuit Geertruidenberg door Frederik Hendrik de (gerechtelijke) aanspraken op stad, en vooral land, in het kader van de retorsiestrijd voortgezet. De familiale twisten over dit belangrijkste privé-bezit gingen desondanks door, maar nu over de landsgrenzen heen. Al vrij snel kreeg het Spaanse gouvernement in Brussel te maken met de aanspraken op Breda van Jan van Nassau-Siegen, een kleinzoon van de broer van Willem van Oranje, Jan de Oude.²²⁰ Deze graaf had als ritmeester nog meegevochten met Maurits, alvorens zich in 1613 tot het katholicisme te bekeren. Hij behield zijn Staatse vendel maar was zeer vaak met buitenlands verlof. Hij stond in nauw contact met hertog Karel Emanuel van Savoye, voor wie hij diplomatieke missies bij de Staten-Generaal uitvoerde.²²¹ In het najaar van 1616 ontwikkelde hij plannen om in Venetiaanse dienst te treden, maar Maurits hield de boot af. Ondertussen had Filips Willem hem een plaats in zijn testament beloofd als hij in Spaanse of keizerlijke dienst zou treden, maar de toenmalige prins van Oranje overleed alvorens deze gelofte waar te kunnen maken. In Brussel had echter het idee postgevat dat Jan van Nassau goed zou kunnen worden gebruikt om de goederen van Filips Willem in de Zuidelijke Nederlanden op te eisen, aangezien deze buiten het testament waren gelaten - mede ook gezien zijn interesse voor een huwelijk met een prinses van Ligne. Teleurgesteld in zijn mogelijkheden in de Republiek carrière te maken en met aantrekkelijker vooruitzichten elders in het verschiep trad hij vervolgens in Spaanse dienst, waar hij in 1623 werd bevorderd tot kolonel.

Daarnaast was hij een gewaardeerd hoveling aan het Brusselse hof. Zo was hij onder andere in 1625 betrokken bij het sluiten van het huwelijkscontract van de graaf van Isembourg.²²² Zelf trouwde hij met Ernestine Yolanda, prinses de Ligne. In 1627 werd Jan ridder in de Orde van het Gulden Vlies. Ondertussen steeg hij ook in de militaire rangen en was hij veel op campagne, getuige de diverse brieven geschreven uit plaatsen zo divers als Praag, Keulen of Kassel. In 1629 wordt hij omschreven als ‘maistre de camp general de l’armee imperiale’ en nam persoonlijk deel aan een poging het beleg van Den Bosch te ontzetten door een aanval op de IJssel onder leiding van Hendrik van de Bergh.²²³ Als keizerlijk veldmaarschalk op reis met de legers van de Katholieke Liga door Europa, bleven zijn aanspraken op

²¹⁹ Groenveld, ‘De man met de loden schoenen’, 30-34.

²²⁰ Beermann e.a., *Breda*, II, 59. Na een rekest verleende Isabella hem op 17 augustus 1625 ‘mainlevée’ (handlichting), zie: ARB, Audiëntie inv.nr. 2053. Zie verder ook: *Diest en Oranje*, 24-25.

²²¹ Geyl, *Christofforo Suriano*, 192-198.

²²² ARB, Audiëntie inv.nr. 2053: brief Jean de Nassau d.d. 07-09-1625.

²²³ *Ibidem*, d.d. 13-09-1629. Hij was op 1 juli benoemd tot keizerlijk veldmaarschalk.

Breda vooralsnog een technische kwestie. Na enige jaren van procederen moest de Raad van Brabant te Brussel hem echter in de zomer van 1629 inderdaad erkennen als wettig heer van Breda. Vanaf dat moment liet hij ook zijn aanspraken gelden, al verliep dit te Breda niet vlekkeloos.²²⁴

Hoewel Jan van Nassau in zijn rechten stond, lijkt hij als heer van Breda weinig actief te zijn geweest: de oorlog eiste zijn aandacht op. Een van de weinige bewaard gebleven originele akten voorzien van zijn handtekening betreft zijn goedkeuring in de resignatie van het secretarissambt van de stad door Adriaan Dirven op zijn zoon Cornelis.²²⁵ Adriaan had het ambt ‘viertich’ jaar bediend, maar was door ‘sijnen auferdom gedebiliteert’; Cornelis was daarentegen pas 18 jaar oud. In 1630 vroeg Isabella tevens zijn instemming met vergeving van een prebende.²²⁶ De aanstelling van de magistraat geschiedde ondertussen tot 1637 in beider naam, maar was toch in hoofdzaak een Brusselse aangelegenheid.

De latere Oranjes: 1637-1702

Aan de strijd over het eigendom van Breda kwam pas een, voorlopig, einde in 1637 met de verovering van de stad door Frederik Hendrik. Het feit dat Breda diens eigen stad was speelde bij de herovering uiteraard als overweging mee, hoewel er tevens bredere staatsbelangen mee waren gemoeid: afscherming van het zuiden van de Republiek.²²⁷ De terugkeer van de stad in handen van de rechtmatige eigenaar zorgde in vele opzichten voor de definitieve caesuur in de Bredase geschiedenis. Onder Frederik Hendrik werden ook vele oude heerlijke rechten te Breda hersteld. Tevens was er sprake van een korte opleving van de voormalige positie als residentiestad: zijn vrouw Amalia van Solms verbleef diverse malen langere perioden op het kasteel met de kinderen.

Over het kortstondig bewind van stadhouder Willem II na Frederik Hendriks overlijden gedurende de drie jaar van 1647-50, valt voor Breda weinig zinnigs te zeggen. Belangrijkste weerslag in de domeinarchieven is de vernieuwing van aanstellingen van alle ambtenaren bij zijn aantreden, een ritueel dat bij iedere nieuwe heer diende te worden herhaald. Voor hoge functionarissen gebeurde dit in Den Haag in de raadskamer van de domeinraad. Voor het overige was het vooral zijn huwelijk met de Engelse prinses Mary Stuart dat nog verstrekkende gevolgen voor de Baronie zou krijgen.²²⁸

Terwijl de Republiek zijn eerste stadhouderloze tijdperk beleefde, ging het beheer over Breda als domeingood gewoon door. Gedurende de komende achttien jaar bleef de domeinraad in naam van de jonggeboren prins van Oranje de verantwoording dragen. Binnen dit bestuurscollege woedde al enige jaren een strijd omtrent de administratie van de diverse domeinen, die nu pas goed losbrandde.²²⁹ Er was

²²⁴ De Spaanse koning Filips IV vaardigde op 30 juli 1629 een uitgebreide akte af met deze strekking. In een ongedateerde brief (waarschijnlijk uit de zomer van 1630), waarin Jan van Nassau aan secretaris De la Faille voorstelt om enige dagen in juli naar Breda te gaan om bezit van de stad te nemen, is er sprake van dit te doen ter voorkoming van verdere moeilijkheden met de magistraat. In een brief van zijn vrouw wordt tevens gerept over de trage betaling van de curialiteit. Deze werd overigens vastgesteld op 1000 Rijns gulden en was daarmee aan de lage kant, zie: Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 94.

²²⁵ NA, NDR inv.nr. 8000, f. 361 d.d. 06-07-1631. Volgens de achterkant van deze authentieke vellum akte werd de eed pas afgelegd op 2 juni 1633.

²²⁶ ARB, Audiëntie inv.nr. 2053: brief Isabella d.d. 28-08-1630.

²²⁷ Groenveld, ‘„Breda is den Bosch waard”’.

²²⁸ Zie verder hoofdstuk drie.

²²⁹ Veeze, *De Raad van de Prinsen van Oranje*, speciaal hoofdstuk 3.

tweespalt ontstaan tussen aan de ene kant de weduwe van Frederik Hendrik, Amalia, en aan de andere kant de weduwe van Willem II, Mary. Tezamen met de keurvorst van Brandenburg vormden zij vanaf 1650 een trio dat als voogden was aangesteld over de jonge prins Willem Hendrik, de latere stadhouder Willem III, die een week na de dood van zijn vader was geboren. De onderlinge rolverdeling inzake diens opvoeding mocht dan weliswaar zijn vastgelegd, de dames konden het maar niet eens worden.

Dat benoemingen te Breda hierbij wederom opspeelden is, gelet op al het voorgaande, geen grote verrassing meer. Tot aan haar dood in 1661 trok Mary voor wat betreft de benoemingen in Breda aan het langste eind: de stad was tenslotte haar huwelijksgoed. Vanaf het moment van haar bevestiging in de collatie in 1653 door de Hoge Raad liet zij de schepenen een eed aan haar zweren: 'Ick N.N. sweere hare Con: Hoocht: alle onderdanicheydt, reverentie ende eere te sullen bewijzen, syne Hoocht: den Prince van Orange goet ende getrouw te wesen' etc.²³⁰ Amalia op haar beurt was in 1649 door de Staten van Holland persoonlijk beleend met de heerlijkheid Zevenbergen, dat iets ten noorden van Breda lag. Het Hollandse gebied dat grensde aan Staats-Brabant was daarmee meer dan ooit Nassau-Brabant geworden. Tevens was zij in bezit gekomen van de vrije heerlijkheid Turnhout ten zuidoosten waar zij in de jaren vijftig op bescheiden wijze hof hield en waar ook leden van de Bredase magistratuur herhaaldelijk naar toe gingen voor diverse plichtplegingen.²³¹

Na de dood van Mary zwaaide Amalia de scepter over Breda zonder dat er noemenswaardig iets veranderde: veel van het bestuur kon tenslotte routinematig aan de domeinraad worden overgelaten. Pas bij zijn meerderjarigheid in 1668 trad Willem Hendrik langzaam achter deze twee wilskrachtige vrouwen vandaan. Als stadhouder Willem III zou hij uiteindelijk vooral het internationale speelveld kiezen, maar Breda lag hem toch na aan het hart. Hij benoemde er onder meer zijn naaste vertrouweling Bentinck als hoogste functionaris, voltooidde het plaatselijke kasteel en verbleef hier vaak kortere tijd gedurende zijn militaire campagnes.

Benoeemingen

Nassause domeinraad

Al herhaaldelijk is in dit hoofdstuk gewezen op de belangrijke rol van de Nassause domeinraad als het bestuursorgaan betreffende de domeinen van de Oranjes. Dit college en zijn functionarissen was een voortzetting van de oorspronkelijk te Breda gevestigde raad- en rekenkamer, die als belangrijkste taak had het beheer van de domeingoederen der Nassaus. De heren van Breda hebben pas betrekkelijk laat, in het laatste kwart van de vijftiende eeuw, een meer ambtelijke structuur en hiërarchie in hun domeinbeheer doorgevoerd.²³² De oudste instructie voor de raden stamt uit 1563.²³³ Na het vertrek van de rekenkamer uit Breda in 1581 en gedurende de periode van het sterfhuis van Willem van Oranje functioneerde zij gebrekkig; de diverse Oranjetelgen hadden in wezen voortaan ieder hun eigen particuliere domeinraden. Pas vanaf 1625 werden de belangen van de prins van Oranje weer een-

²³⁰ NA, NDR inv.nr. 7938, f. 357 e.v.

²³¹ Bosman e.a., *De heerlijke stad*, 153-181.

²³² Brokken, 'De heren van Breda en hun archief', 16.

²³³ Drossaers, *Archief Nassauschen Domeinraad*, xix-xxxix.

duidelig behartigd, voortaan vanuit Den Haag aan het Binnenhof waar ook de domeinraad was gezeteld.

Hoe groot deze belangen waren, kan onder meer worden afgemeten aan de twee omvangrijke inventarissen die in totaal ruim een halve kilometer archief beschrijven.²³⁴ Als belangrijk bestuurscollege vormt hij desondanks een nog vrijwel onontgonnen terrein in de Nederlandse historiografie, evenals het beheer van de domeinen afzonderlijk.²³⁵ De resultaten van dit boek vormen dan ook in menig opzicht een eerste aanzet tot nader onderzoek. Zelfs onderzoekers naar het functioneren van het stadhouderlijk hof in de zeventiende en achttiende eeuw, lijken maar moeizaam hun weg te kunnen vinden naar dit college terwijl het er toch een wezenlijk onderdeel van vormde c.q. het geheel zelfs aanstuurde. Men heeft het hooguit over ‘een eigen administratief apparaat’, maar lijkt niet te beseffen dat de gehele hofhouding en het hofpersoneel daaruit werd betaald en de domeinraad aan de top van de stadhouderlijke pyramide stond – en dus niet ernaast.²³⁶

Evenzeer als de stad het omringende platteland domineerde, werd de stad op haar beurt gedomineerd door de domeinraad - ook al verdween die na 1581 uit de stad. Veel van wat over Breda werd besloten, vond zijn origine in Haagse onderonsjes tussen hoge functionarissen van de domeinraad (niet in het minst de prins zelf), al dan niet in verder overleg met afgevaardigden van de Staten-Generaal, de Raad van State, de Raad van Brabant en nog diverse andere instanties. De stad probeerde dan ook zo goed mogelijk op de hoogte te blijven van alles wat er in Den Haag speelde; hiervoor had men al sinds eind zestiende eeuw een speciale politiek agent in dienst, enigszins te vergelijken met een lobbyist.²³⁷ Ook de eigen stadsbestuurders gaven hun ogen en oren goed de kost. Zo komen soms verrassende details naar voren over het hofleven:

Ondertusschen hebbe sijn hoogheit [Willem III] gaende naerde Cloosterkerk opgewacht, ende also hem inde broeck vonde, daermede d'intreedinge en aenvangh van sijne manlijcke achtbaerheijt van uw ed. achtb. weghe[n] veel geluck gewenscht, die daerop hoevieu[s] antwoorde.²³⁸

De nog jonge prins was kennelijk voor het eerst in het openbaar verschenen met een broek aan (jongens droegen, net als meisjes, in hun jonge jaren rokken).²³⁹

De nauwe betrekkingen met de domeinraad zorgden tevens voor een sterke persoonlijke band tussen Breda en Den Haag. Over en weer werden actief gunsten gezocht. Raadsheer Beaumont schreef bijvoorbeeld in 1656 aan het stadsbestuur met een verzoek om ‘eenich wiltbraet’ in verband met het aanstaande huwelijk van raadsheer en secretaris Nicolaas Oudart.²⁴⁰ In zijn antwoord van twee weken later toonde deze zich zeer verguld met het geschonkene. Dergelijke uitwisselingen van gunsten vinden we al vanaf eind zestiende eeuw, waarbij de stad stevast over twee troeven

²³⁴ Zie verder de inventaris van Drossaers over de periode vóór 1581 en de inventaris van Van Hoof e.a. voor de periode na 1581.

²³⁵ Enige uitzondering vormt het boek van Veeze, *De raad van de Prinsen van Oranje*.

²³⁶ In zijn boek over het stadhouderlijk stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw, *De heren als dienaars en de dienaar als heer*, laat Gabriëls dit college grotendeels buiten beschouwing (p. 94). Mörke besteedt in zijn *‘Stadtholder’ oder ‘Staetholder’?* over het stadhouderlijk stelsel in de zeventiende eeuw meer aandacht aan de domeinraad. Hij constateert een ‘nationalisering’ van dit instituut, waarbij de diverse domeinen sterker aan elkaar werden gebonden. In het overzichtsartikel van Duindam over het stadhouderlijk hof, ‘Tussen tafellaken en servet’, komt de Nassause domeinraad niet eenmaal voor.

²³⁷ Annard, ‘Het manieeren’.

²³⁸ SAB, OSA inv.nr. 228: brieven stadsbestuur 1658-60 d.d. 09-06-1659.

²³⁹ Met dank aan Corrad Gietman voor de uitleg over het belang van deze stap binnen de adelscultuur.

²⁴⁰ SAB, OSA inv.nr. 227: brieven stadsbestuur 1655-7, d.d. 01-04-1656; ibidem, d.d. 17-04-1656.

beschikte: Bredaas bier en capoenen (gecastreerde hanen). De laatste werden soms op bestelling maar vaker nog gewoon als geschenk menigmaal aan de bode meegegeven en in een postscriptum voor alle zekerheid nog even kort verantwoord.²⁴¹ Samen met het andere ‘wilt en gebratvogelte’, verzorgd bij huwelijken en partijen van belangrijke leden van de domeinraad, stond dit laatste tevens symbool voor de hoge status van Breda als domein waar vrij gejaagd kon worden. Tegelijk dienden de geschenken als blijvende herinnering aan de bijzondere band van Haagse bestuurlijke kringen met het Bredase achterland.²⁴² Naast bier en wild beschikte Breda nog over een derde, exclusiever relatiegeschenk. Zaad uit het beroemde, in de zestiende eeuw aangelegde Mastbos werd in verschillende kwaliteiten – grof of fijn – naar Den Haag gestuurd voor aanplant elders.²⁴³ De domeinraad maakte hier op zijn beurt weer goede sier mee bij anderen, bijvoorbeeld bij burgemeester Andries de Graeff van Amsterdam.

De domeinraad was een bestuurscollege met werkzaamheden verspreid over het hele land (en zelfs ver daarbuiten). Hij bestond afwisselend uit vijf tot zeven raadsheeren en beschikte over uitgebreide zelfstandige bevoegdheden voor het beheer van de vele domeinen. Van groot belang was de persoon van de griffier van de domeinraad.²⁴⁴ Veel van de brieven van de Bredase drossaard, zijn substituut of de verschillende rentmeesters zijn vaak aan hem gericht; slechts bij uitzondering werd rechtstreeks aan de prins geschreven. Zodoende verkeerden zij tevens in een goede positie om via patronage aanstellingen van familie en vrienden te regelen, zoals ook met enige regelmaat door Constantijn Huygens sr. werd gedaan. In ieder geval aan het begin van de zeventiende eeuw was er personele overlap tussen de domeinraad en de Raad van Brabant, juist omdat de jurisdictie van de laatste hoofdzakelijk betrekking had op Nassause goederen.²⁴⁵

Benoemingen van bestuurders kwam vaak tot stand door middel van patronage en makelaardij. Als baron van Breda, was de prins van Oranje tevens patroon: ambten waren daarbij zijn machtsmiddel, in ruil waarvoor anderen zijn cliënt werden.²⁴⁶ Benoemingen verliepen meestal op voordracht van een derde persoon, zogeheten makelaars, die goed binnen de organisatie waren ingevoerd. Patronage was in de ogen van tijdgenoten volkomen acceptabel: dit systeem van dienst en wederdienst was tevens de manier bij uitstek om sociaal-maatschappelijk te overleven in de periode van het *ancien regime*. Het was over het algemeen niet zo dat posities rechtstreeks te koop waren, althans niet in de zeventiende eeuw.²⁴⁷ Hoewel het aanstel-

²⁴¹ Zie bijvoorbeeld diverse brieven van stadhouder Bernagie. Zie tevens: SAB, ONA inv.nr. 274, akte 1: brief P. Louwijck aan notaris Hendrik Buysen d.d. Breda 19-10-1670; ‘Ick wil u e. mede versocht hebben toecomende dijnisdach voor mij te willen copen een coppelen extraordinarise schoone capoenen vande swaertste die der te become sijn .. om tot mijnen huijse te bestellen ... Doch soo daer geene extraordinarise capoenen te become sijn, soo wilt geene gemene copen also men die genoech in Den Haech te coop vint.’

²⁴² Whyman, *Sociability and Power*, 23-32.

²⁴³ NA, NDR inv.nr. 7972, f. 30r-v: Frederik Hendrik aan Verelst d.d. 19-10-1640; ‘... als oock wat mastboomen-saet, gedaen uijtte pijn-appelen, ende de twee soorten, die men noempt manekes ende wijffkens vanden anderen gesepareert’; ibidem, inv.nr. 8008, f. 123r: Bernagie aan Buysero d.d. 22-04-1667: ‘... Hierbij wat fijn ende oock eenich groff mastsaet; het groff is weijnich te become, maer het fijne wel gewassen.’

²⁴⁴ In het overzicht van de raden van de domeinraad zijn de griffiers, in tegenstelling tot de thesauriers, merkwaardig genoeg overgeslagen, zie: Van Hoof e.a., *Nassause Domeinraad 1581-1811*, 38-40.

²⁴⁵ Res S-G, OR deel 13, 473.

²⁴⁶ Het beste algemene overzicht voor de werking van patronage in de Republiek, zie: Janssen, *Creatures van de macht*, speciaal de Inleiding. Goed inzicht in het patronage-circuit van de domeinraad geeft Groenveld, ‘“C’est le pere qui parle”’. Het recente boek van Franken over het leven van Andries Schimmelpenninck van der Oije, *Die-naar van Oranje*, concentreert zich alleen op de relatie stadhouderlijk hof en zijn hoogste plaatselijke functionaris (in dit geval te Apeldoorn).

²⁴⁷ In de *Tegenwoordige staat* uit 1740 (p.206) staat hieromtrent het volgende: ‘De inkomsten van den Baron zyn niet wel te begrooten, om dat het gene hy van het begeeven van veele Ampten trekt onzeker, en ondertusschen van

len van allerlei functionarissen vanouds een heerlijk recht was, diende in ruil voor ambtsbekleding de loop van de zeventiende eeuw wel steeds vaker recognitiegeld (zie punt 19 in tabel 2.1) te worden betaald.

De staatkundige of institutionele structuur van een territorium is mede-bepalend voor de wijze waarop de lokale elite wordt gerecruteerd.²⁴⁸ De prins van Oranje was niet alleen patroon te Breda maar voor al zijn bezittingen. De baronie van Breda was in dat opzicht evenzeer een 'dependent territory', als bijvoorbeeld het koninkrijk Napels en Sicilië onderdeel vormde van de Habsburgse monarchie. In het Spaans-Habsburgse rijk rouleerde een bovenationale elite over de verschillende hoge bestuursposten in de onderscheiden gebieden. Voor de domeinraad gold in principe hetzelfde, maar dan op (supra)regionaal niveau. Kandidaten voor allerlei bestuursposten werden vaak uit de eigen domeinen gerecruteerd en naar elders overgeplaatst. Tegelijk bood dit de mogelijkheid aan mensen uit de Brabantse regio om tot het centrum van de macht door te dringen. Vroege voorbeelden hiervan betroffen Willem Martini en Godevaart Montens: deze beide Bredase burgemeesters van eind zestiende eeuw werden later raadsheren van Maurits.²⁴⁹ De belangrijke regentenfamilie Pestere uit Maastricht vervulde vanaf het laatste kwart van de zeventiende eeuw hoge bestuurlijke functies in Den Haag, waaronder die van raadsheer in de domeinraad.²⁵⁰ Uit Bergen op Zoom kwam de familie Reigersman die in de achttiende eeuw via posities in het stadsbestuur daar eveneens tot de hofhouding van de Oranjes wist door te dringen.²⁵¹ Jacob Reigersman was op veertienjarige leeftijd als klerk begonnen bij de tafelhoudster van de bank van lening te Breda, waarna hij zowel die instelling te Bergen op Zoom als Breda in bezit kreeg.²⁵² Met zijn als bankier verdiende geld, kocht hij voor zijn enig zoon schout- en drostambten in het Markiezaat. Het feit dat Breda gedurende het tijdvak van het *ancien régime* nog een gerechtsheerlijkheid was en onderdeel van een groter bestuursapparaat had dus grote gevolgen voor de recrutering van de plaatselijke elite.

Vanwege de omvang van stad en land van Breda vergde het beheer een grote verscheidenheid aan functionarissen. Dienovereenkomstig bezat de prins uitgebreide bevoegdheden tot aanstelling van beampten: ook dit was een heerlijk recht.²⁵³ In het ambtboek van de domeinraad staan gegevens vermeld over de benoeming van in totaal 86 aparte functionarissen in de stad (plus nog eens enige honderden in de Baronie) voor de zeventiende en achttiende eeuw.²⁵⁴ Een aantal functies kende een eenmalig karakter, waaronder het personeel - staf en docenten (de professoren) - van de Illustre School in de jaren veertig en vijftig van de zeventiende eeuw. Later, in de achttiende eeuw, daalde het aantal ambten naar 58 hoewel er ook nieuwe ambten bijkwamen als dat van brandmeester.

De heerlijke stad die Breda was creëerde daarmee tegelijk een topzwaar ambtelijk apparaat. Wegens de uitgebreide documentatie over de onderlinge strijd om privi-

zeer veel aanbelang is.' Zie op dit punt verder hoofdstuk zeven en meer algemeen: Swart, *Sale of Offices*, 70-78 en Doyle, *Venality*.

²⁴⁸ Rao en Supphellen, 'Power Elites and Dependent Territories'.

²⁴⁹ Mr. Willem Martini was sinds het najaar van 1593 raadshere in de Raad van Brabant, zie: *Res. S-G*, OR deel 8, 157.

²⁵⁰ De Graaff, *Inventaris archief De Pestere*.

²⁵¹ Jacobus Reigersman (1699-1762) was een zoon van Jacobus, drost van Bergen op Zoom. Op zijn beurt volgde hij zijn vader op als drost en werd later lid van de domeinraad tussen 1739-1762. Zijn eigen zoon Jacobus Carolus (1729-1788), die lange tijd in Breda woonde en werkte, was thesaurier-generaal van 1761-1788.

²⁵² Maassen, 'Bank van Lening', 123; NA, NDR inv.nr. 8002, f. 535 e.v.

²⁵³ Van Iterson, *Heerlijke rechten*, 15.

²⁵⁴ NA, NDR inv.nr. 685, f. 30v-184. In Van Hoof e.a., *Nassause Domeinraad 1581-1811*, worden op p. 325 er in totaal slechts 58 (in plaats van 86) genoemd.

leges en geschillen tussen stad en domeinraad, biedt zij dan ook interessante perspectieven voor een onderzoek naar professionalisering en bureaucratisering van het plaatselijk bestuur.²⁵⁵ Dat geldt echter tevens voor de werking van patronage. Niet alleen creëerde de domeinraad als college zijn eigen coterie van raadsheren in Den Haag, als vast bestanddeel van het Oranjarahof riep het aan cliënten tevens een netwerk van families in het leven die aan één of meerdere domeinen waren gebonden. Een netwerkanalyse voor de domeinraad aan de hand van het ambtboek zal dit ongetwijfeld nader bevestigen. Veel van deze ambten (maar zeker niet alle) waren typische familieaangelegenheden. Nazaten van Hugo de Maubus, raadsheer onder Willem van Oranje, zouden bijvoorbeeld nog tot begin achttiende eeuw kastelein te Breda blijven. Families bleven dus generaties lang cliënten van de prins; hiervan zullen in de loop van dit boek nog vele voorbeelden volgen.

Rentmeesters

In de Baronie werden in de loop der tijd maar liefst vijf verschillende rentmeesters aangesteld, die elk waren belast met het beheer van een onderdeel van het domein-goed: die van de domeinen, die van de (erf)granen, die van het kapittel- en andere geestelijke goederen, die van de pastorale en andere geestelijke goederen aangekomen na 1648 en nog één iemand voor de domeinen van Oosterhout. In tegenstelling tot het naburige markiezaat van Bergen op Zoom waren de rentmeesterschappen niet verder opgedeeld in kleinere gebieden.²⁵⁶

De rentmeesters te Breda waren niet apart inbegrepen bij de politieke constitutie van de stad, zoals bijvoorbeeld in Bergen op Zoom en Den Bosch wel het geval was.²⁵⁷ De rentmeesters vormden daarmee in de eerste plaats een eigen bestuurlijke elite, al konden zij als individu door een benoeming tot schepen wel degelijk ook tot de stedelijke politiek doordringen. Hoe ver de aanstellingen van de diverse rentmeesters teruggaan in de tijd is onduidelijk²⁵⁸; de magistraat van Breda vroeg begin 1552 in ieder geval om ‘eenen rentmeester te stellen van de goeden ende incomingen der stadt van Breda’.²⁵⁹

De uitgestrektheid van de bezittingen in de Baronie vergde voor wat betreft de pachtopbrengsten een uitgebreide jaarlijkse administratie. Voor begin zeventiende eeuw zijn de instructies nog wat algemener: alle inkomsten uit pacht, cijns, renten e.d. te innen; jaarlijkse verpachting van de bezittingen als hoeven, molens, gruit en tienden; het plegen van een behoorlijke administratie. De rentmeester van de domeinen beheerde vooral de inkomsten uit grondbezit: dit rentmeesterschap was verreweg het belangrijkste. De erfgranen waren een vorm van pacht uitgedrukt in graansoorten als rogge of gerst, die moesten worden omgerekend naar de daarvoor geldende prijzen op de markt van Thorn. Dit was een relatief klein kantoor en de functionaris ervan werd ter onderscheiding ook wel ontvanger genoemd, in plaats van rentmeester. Daarmee was dit echter nog geen onbelangrijk ambt. Volgens een rekest uit 1621 bracht het rentmeesterschap alleen al aan emolumenten vier- tot vijfhonderd gulden binnen, ‘waerover de suppliant oock den ganschen dach ge-

²⁵⁵ Zie verder hoofdstuk zeven. Vergelijk voor Bergen op Zoom: Van Ham, *Macht en gezag*, speciaal deel II.

²⁵⁶ Van Ham, *Macht en gezag*, 171-177.

²⁵⁷ In Bergen op Zoom maakten oud-rentmeesters deel uit van de Oud- of Buitenraad, het tweede lid van het stadsbestuur (zie: Van Ham, *Stedelijke archieven*, 106-108). Ook in Den Bosch had de rentmeester van de domeinen zitting als raad in het tweede lid van het stadsbestuur (zie: Vos red., *'s-Hertogenbosch 1629-1990*, 106).

²⁵⁸ Brokken, ‘De heren van Breda en hun archief’, 12.

²⁵⁹ *Correspondentie van Willem van Oranje*, briefnr. 11479.

noech heeft te loopen opdat alles getrouwelick mach toegaen'.²⁶⁰ Oosterhout was oorspronkelijk een apart domein geweest losstaand van Breda, reden waarom het zich liet voorstaan op een aparte behandeling als de 'vrijheid' Oosterhout.²⁶¹ Dit gaf overigens de nodige juridische problemen ten opzichte van Breda, speciaal in het stuk van de criminele jurisdictie.

Aparte aandacht vroeg het beheer van de diverse kloostergoederen. Daar waar de Staten-Generaal de macht kregen over op Spanje veroverd gebied werd steevast de uitoefening van de katholieke godsdienst verboden. Veler ogen waren in eerste instantie slechts gericht op overgave van de kerkgebouwen in de stad. De diverse katholieke religieuze instellingen beheerden echter een veelheid aan (klooster)goederen, waaruit zij inkomsten putten om in hun onderhoud te voorzien. Die werden nu ontmanteld en of door de (stedelijke) overheid geconfisqueerd; in Breda vervielen deze goederen echter bij speciale regeling in 1589 aan Maurits als administrateur. Voor het kapittel van Breda werd daarom een aparte rentmeester aangesteld verantwoordelijk voor de goederen van de O.L. Vrouwekerk en het onderhoud van de pastoors, kapelaans en vicarissen. Wegens de definitieve vredesregeling in 1648 kwam er nog een aparte rentmeester bij voor de geestelijke goederen van de pastorieën en vicarieën; de zogenaamde nieuwe geestelijke goederen. In de praktijk werden beide rentmeesterschappen overigens door één persoon vervuld. Begin 1679 ontvingen de rentmeesters van de diverse domeinen een nieuwe schriftelijke instructie.²⁶²

Omdat het klooster van St. Catharinadal en het Bredase Begijnhof in de Republiek waren gevestigd vielen zij wel onder de confiscatie, maar hier trad de heer van Breda door middel van het verlenen van sauvegarde op als particuliere beschermheer - dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld Den Bosch, waar de goederen van de begijntjes door de Staten-Generaal werden geconfisqueerd. Uit het verlenen van sauvegarden, bleek wederom de hoge positie van de prins aangezien dit aan soevereinen was voorbehouden. Bezittingen in het land van Breda van Zuid-Nederlandse eigenaars vielen niet onder de confiscatie. Het ging daarbij vooral om de abdij van Tongerlo en de abdis van Thorn en in iets mindere mate de abdijen van St. Michiel en St. Bernard. Over en weer werden de nodige processen gevoerd, vooral in verband met onenigheid over de inning van tienden. Ook een aantal individuen hadden door middel van renten aanspraken op de domeinraad. Uitbetaling hiervan verliep vaak traag.²⁶³ Robert de Cotereau, heer van Westmalle vroeg bijvoorbeeld in 1658 om uitbetaling 'van seeckere jaerlijcxte rente van twintich veertelen rogge op twee schooven van tienden' te Zundert. Sinds Kerstmis 1653 had hij hiervan niets meer ontvangen.²⁶⁴ De inkomsten uit de geestelijke goederen stonden de heer van Breda overigens niet ter vrije beschikking: hij diende oude aanspraken te respecteren. Dit leidde tot de paradoxale situatie dat eensdeels de aanspraken van de katholieke geestelijkheid - hoewel op uitsterven gezet - blijvend hieruit moesten worden voldaan, terwijl tegelijkertijd in het onderhoud van de nieuw aangestelde predikanten moest worden voorzien.²⁶⁵

²⁶⁰ NA, NDR inv.nr. 7971, f. 183r.

²⁶¹ Zie verder Van Hoof e.a., *Nassause Domeinraad 1581-1811*, 426 e.v. Ook Roosendaal wordt als een vrijheid omschreven.

²⁶² NA, NDR inv.nr. 11879, f. 301 e.v. d.d. 19-01-1679. Merkwaardig genoeg is deze instructie niet apart voor Breda bewaard gebleven.

²⁶³ Zie voor deze en andere aanspraken verder: NA, NDR inv.nr. 7968.

²⁶⁴ NA, NDR inv.nr. 15: notulen domeinraad 25 september 1658.

²⁶⁵ Zie verder hoofdstuk vijf.

Een groot deel van de administratie van de diverse rentmeesters is vanaf de tweede helft van de zeventiende tot eind achttiende eeuw vrijwel compleet bewaard gebleven. Dit levert een schat aan gegevens op, met name omtrent de agrarische exploitatie en bezits- en eigendomsverhoudingen binnen de Baronie. Dit vergde tevens veel administratieve expertise van de rentmeesters. Om hen te stimuleren zo actief mogelijk te zijn, was hun traktement daarom gebonden aan de opbrengsten. De Tachtigjarige Oorlog maakte de administratie er ondertussen niet eenvoudiger op. Het voorgaande wordt aardig samengevat door Pieter Mattemburg, rentmeester van de geestelijke goederen te Breda (en Steenberghe), in 1623:

Hoe dat zijnden ontfanck tot Breda ten deele is consisterende in menichfuldige cleijne renten ende chijnsen, als negenhondert bladeren geschrifts, ende bovendien (mits lanckheijt van tijden ende der oorloge niet ingevoerd zijnde) den meerendeel onbekent zijn. D'welck hij met groote moeite veele begint int licht te brengen, daertoe hij op zijn eijgen gagie moet stellen een commis tot Steenberghe, ende tot Breda onderhouden een clerck, ende een peert tot zijnen huijse, tzijnen grooten coste. Nochtans daermede niet soo veel en voordert als hij geerne sage, heeft daeromme onlanx noch een commis off assistent buijten zijnen huijs tot Breda geemployeert.²⁶⁶

Mattemburg was oorspronkelijk afkomstig uit Steenberghe en waarschijnlijk de opvolger van Godevaert van Cloodt, die vóór hem eveneens rentmeester in Steenberghe en Breda was geweest.²⁶⁷ Mattemburg diende tevens Filips Willem in diverse hoedanigheden.²⁶⁸ Steenberghe was als heerlijkheid, in tegenstelling tot Breda, in diens bezit gebleven en werd aanvankelijk beheerd door Maria van Nassau, in wier nabije omgeving Mattemburg verkeerde. Tevens beheerde Mattemburg eind zestiende, begin zeventiende eeuw enige polders in Noord-Beveland.²⁶⁹ Enkele jaren later werd hij rentmeester van de nieuwe heerlijkheid Dinteloord en Prinsenland (1605), toen deze door Filips Willem van Steenberghe werd afgescheiden in een kennelijke poging geld met de uitgifte van grond binnen te halen.²⁷⁰ In 1607 was de rentmeester door zijn grootvader beleend met het leengoed Mattemburgh onder Nieuw-Vosmeer in Zeeland, waar hij zichzelf ('uyt Mattemburgh') naar vernoemde. De katholieke familie van dezelfde naam zou zich later in de achttiende eeuw vooral manifesteren in het naburige Bergen op Zoom.²⁷¹ Mattemburg beschikte wegens zijn uitgebreide ervaring als rentmeester over uitstekende kwaliteiten voor zijn promotie naar Breda, want daar kwam zijn verplaatsing toch op neer. Dit blijkt tevens uit het feit dat hij in 1619 met terugwerkende kracht werd beloond voor zijn voortvarendheid in het achterhalen van 'vergeten' rentes door een verhoging van zijn traktement naar fl. 650.- (plus fl. 150.- voor huishuur) vanaf 1 januari 1613.²⁷² Vier jaar later vroeg hij nog eens om een extra verhoging met tweehonderd gulden; hij wees er daarbij op dat, ten opzichte van 1618, de inkomsten voor zijn heer waren verdubbeld. Dat niet alleen: van zijn eigen traktement onderhield hij inmiddels een commies te Steenberghe en een klerk en paard thuis in Breda. Onlangs had hij nog een assistent in Breda aangenomen om hem te helpen met de invorderingen buiten de stad. De verhoging werd hem toegestaan voor de eerstkomende drie jaar, maar onder voorwaarde dat hij van dit geld een assistent zou beta-

²⁶⁶ NA, NDR inv.nr. 7972, f. 437r: niet gedateerd maar met apostille van 20 maart 1623.

²⁶⁷ SAB, ORA inv.nr. 815, f. 107-v; ibidem, inv.nr. 816 f. 33v.

²⁶⁸ Hallema, 'De Prinsen van Oranje en de Bredase kapittelgoederen (1608-1638)', 101 n.6.

²⁶⁹ Van Hoof e.a., *Nassause Domeinraad 1581-1811*, 510-511 inv.nrs. 14519 en 14521.

²⁷⁰ Hallema, *Geschiedenis van de gemeente Dinteloord*, 65. Zie verder: *Steenbergen in de Middeleeuwen*, 261 e.v.

²⁷¹ De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 548-549.

²⁷² NA, NDR inv.nr. 7972, f. 436r-v: d.d. 16-01-1619.

len voor het aanleggen van nieuwe cijns- en renteboeken en voor verdere hulp bij de invorderingen.²⁷³ Ter vergelijking: de rentmeester van de baronie van IJsselstein (Oranjebezit sinds 1551), Willem Dimmer, verdiende vanaf 1622 fl. 1.200.-, waarvan fl. 800.- vast en de overige fl. 400.-, geschiedde bij behoorlijke rekening.²⁷⁴

Financieel beheer vormde duidelijk het belangrijkste aspect in het werk van een rentmeester. Daartoe vormde hij deels ook zijn eigen archief dat vervolgens aan de opvolger kon worden overgedragen, wilde deze althans enig succes hebben in het doorgronden van de administratie. Dit gebeurde bijvoorbeeld in 1629 door de weduwe van Mattemburg aan Adriaan Verelst.²⁷⁵ In 1665 kreeg toenmalige rentmeester van de geestelijke goederen Johan van der Kaay toestemming om nieuwe registers aan te leggen van cijns- en renteboeken 'vant cappittel capellanen ende benefictien inde kercke van Breda'. Dit moest hij weliswaar op eigen kosten doen, maar daar stond tegenover dat hij alle ontdekte terugvorderingen tot en met 1664 in zijn zak mocht steken.²⁷⁶ Door de origine van veel van de cijnsen, lenen en dergelijke, was de rentmeester van de geestelijke goederen erbij gebaat op goede voet te staan met de katholieken of, beter nog, er zelf deel van uit te maken: de rentmeesters waren dan ook vaak zelf van katholieke huize. Bij zijn bezoek aan de stad in 1626, ontmoette bisschop Joannes Malderus niet voor niets als eerste rentmeester Mattemburg in diens huis.²⁷⁷

Rentmeester zijn was, kortom, een veeleisend ambt. Vanaf 1660 kregen die van de domeinen en de geestelijke goederen er dan ook een 'comptoirbode' bij, die tegelijk dienst deed als deurwaarder.²⁷⁸ Van der Kaay moet zijn ambt als een ware uitdaging hebben gezien (evenals Mattemburg), gelet ook op de woorden van zijn opvolger: 'hebbende den voorgaende rentmr. ... door lanckheijt van tijt en oneijndige moeijte en arbeit, uijt de groote leggers ofte registers, aparte cohieren gemaect van de dorpen ...'.²⁷⁹ Onder Van der Kaay vond dus een nadere uitsplitsing van de administratie plaats, waardoor niet langer één register volstond. De nieuwe rentmeester, Huybrecht Kip, betaalde aan de erfgenamen van zijn voorganger daarom maar liefst zeshonderd gulden om deze stukken in handen te krijgen. Kip volgde Van der Kaay in 1692 tevens op als rentmeester van Zevenbergen, ongetwijfeld geen toevalligheid.²⁸⁰ Huybrecht was de tweede zoon van de in 1632 vanuit Aken naar Den Bosch overgekomen Abraham Kip. Diens oudste zoon Maarten was wagenmeester-generaal, kolonel en commandeur van Willemstad geweest alvorens zich in Breda te vestigen, waar hij in 1718 stierf. De oudste zoon van Maarten zou in de achttiende eeuw drost van Oudenbosch worden en meerdere van zijn zoons werden op hun beurt schepen van Bergen op Zoom.²⁸¹ Wederom blijkt hoe vanuit de bestuurlijke elite in Staats-Brabant eenvoudig de overstap werd gemaakt naar de politieke elite, maar tevens ook hoe bestuurders in deze regio vaak aan elkaar verwant waren via familiale vertakkingen.

Behalve dat overname van het archief van zijn voorganger een gebruikelijke stap werd ter verlichting van het werk, verzocht Huybrecht Kip vervolgens aan de do-

²⁷³ Ibidem, f. 437r: zonder datum maar apostille d.d. 20-03-1623. Inkomsten 1618 (fl. 1.952.-), 1619 (fl. 2.774.-), 1620 (fl. 3.592.-) en 1621 (fl. 3.718.-).

²⁷⁴ HUA, Archief baronie IJsselstein, inv.nr. 21, f. 6 d.d. 29-11-1622.

²⁷⁵ NA, NDR inv.nr. 9202.

²⁷⁶ NA, NDR inv.nr. 7972, f. 445-446: d.d. 26-06-1665.

²⁷⁷ Toebak, 'Een bisschoppelijke visitatie te Breda, augustus 1626', 82.

²⁷⁸ NA, NDR inv.nr. 7971, f. 1 e.v.

²⁷⁹ NA, NDR inv.nr. 7972, f. 453: niet gedateerd, maar geappostilleerd op 21 oktober 1693.

²⁸⁰ Van Hoof e.a., *Nassause Domeinraad 1581-1811*, 297-298.

²⁸¹ NA, Archief Taalman-Kip, inleiding. Zie verder: Van Hoof e.a., *Nassause Domeinraad 1581-1811*, 452-453.

meinraad dat zijn eigen erfgenamen te zijner tijd dit geld (overnamesom) gerestitueerd zouden krijgen uit handen van zijn opvolger. De domeinraad was echter niet voor een gat te vangen en stelde de voorwaarde dat Kip ‘sal hebben te produceren eenige vande quohieren’: men wilde eerst het nodige bewijsmateriaal zien. In zijn antwoord schreef Kip dat hij de boeken weliswaar niet elke dag nodig had om er ontvangsten in op te tekenen, maar dat door de verzending zijn werk wel langere tijd stil zou komen te liggen. Als tegemoetkoming aan dit bezwaar was de domeinraad bereid hem driehonderd gulden te betalen om kopieën te laten maken voor eigen gebruik.²⁸² De originelen werden in handen gesteld van auditeur mr. Willem van Assendelft wiens beoordeling verre van positief was. De kohieren besloegen ‘omtrent de 600 bladeren’, maar konden in zijn ogen danig in omvang worden gereduceerd door een veel efficiëntere inrichting van de posten over de paginaruimte.²⁸³ Dit advies lijkt inderdaad te zijn gevolgd want de opvolger van Kip, mr. Carel van der Heijden, werd geconfronteerd met een dusdanig uitgedunde laatste rekening van zijn voorganger, dat hij bij aanvaarding van zijn ambt ter opheldering notabene tevens vroeg om de meer gespecificeerde variant van diens voorganger Van der Kaay!²⁸⁴

De financiële consequenties van het rentmeesterschap maakten dit ambt niet zelden tot een familieaangelegenheid: er bestond immers nog geen scheiding tussen het privé-vermogen van een rentmeester en diens zakelijke aansprakelijkheid. Dit leidde onherroepelijk tot ingewikkelde en ondoorzichtige kwesties, vooral na iemands overlijden.²⁸⁵ Weduwen werden op deze wijze zwaar op de proef gesteld, want vaak gedwongen om de administratie van hun overleden echtgenoot af te wikkelen. Vandaar ook dat hun zoons vaak de vader opvolgden. In de eerste helft van de zeventiende eeuw waren achtereenvolgens Joost Hendrik Laureyssen en diens zoon Hendrik Joosten ontvanger van de granen. Hendrik Joostens vader wordt in 1609 als ontvanger vermeld, al was hij dit mogelijk al enkele jaren eerder.²⁸⁶ Zijn zoon bekleedde het ambt in elk geval vanaf 1626 tot aan zijn dood in 1657. Hendrik Joosten was bovendien van 1637-41 schepen en van 1645-47 tienraad. Hij sloeg als eerste de brug naar het stadsbestuur en werd dus van ambtenaar alsnog ambtsdrager. Zijn opname in het lokale patriciaat blijkt verder uit het feit dat oud-president mr. Willem Snellen zich in 1653 borg stelde voor zijn administratie.²⁸⁷ Na de dood van Snellen werd diens weduwe Catherina Verschuren diverse keren gemaand door de domeinraad om de laatste rekening van Joosten daterend van 1657 in te leveren. Zij was echter onvoldoende op de hoogte om het executeurschap van haar man af te ronden. Uiteindelijk moest in 1671 de toenmalige rentmeester Johan Damisse er aan te pas komen om de laatste opengebleven posten te sluiten.²⁸⁸ Na de reductie van 1637 volgde een periode van bijna een kwart eeuw onder leiding van opper-rentmeester Adriaan Verelst. Deze was zowel rentmeester van de domeinen als rentmeester van de kapittels en van de pastorale goederen. Deze unieke combinatie van drie functies zegt veel over het grote vertrouwen dat hij genoot. Dat niet alleen: zijn bewaard gebleven brieven vanaf eind jaren twintig zijn

²⁸² NA, NDR inv.nr. 7972, f. 454; d.d. 09-09-1694.

²⁸³ Ibidem, f. 462-v; d.d. 25-05-1695.

²⁸⁴ Ibidem, f. 468; d.d. 29-04-1704.

²⁸⁵ Van Ham, *Macht en gezag*, 192-195.

²⁸⁶ SAB, ORA inv.nr. 508, f. 82 d.d. 24-04-1609. Hij wordt namelijk in 1606 als controleur van de werken genoemd en beide ambten waren destijds geschakeld, zie verder hoofdstuk zeven.

²⁸⁷ Ibidem, inv.nr. 535, f. 193v d.d. 06-09-1653.

²⁸⁸ NA, NDR inv.nr. 30: notulen domeinraad 23 januari en 23 maart 1671.

van grote cultuur-historische waarde voor de Baronie wegens hun gedetailleerdheid en diversiteit van onderwerpen. Verelst had dan ook een lange carrière achter de rug in de domeinraad en had grote kennis vergaard.²⁸⁹ In 1606 was hij secretaris van Filips Willem geworden en binnen enkele jaren opgeklommen tot auditeur van de rekenkamer.²⁹⁰ Behalve lid van diens domeinraad werd hij later tevens drost en rentmeester van Steenberg en rentmeester van de commanderij van Ter Brake onder Oosterhout.²⁹¹ Ondertussen had hij in 1614 een groot stuk land te Baarle (het leen van Goordonck) in volle leen gekregen.²⁹² Al sinds 1612 hield hij een gedeelte hiervan in erfchijs en had hij er een huis met stallen en schuur laten bouwen; verder was hij begonnen met het te bepoten en beplanten van het land.

Gedurende het Spaanse interregnum wordt hij aangeduid als ‘commies van de financiën en domeinen van Brabant’, voorwaar geen geringe functie. In 1627 volgt hij ook nog Mattemburg op na diens dood als rentmeester te Breda, al kon hij door de omstandigheden in de stad voorlopig nog weinig verrichten. Vanaf 1630 krijgt hij toestemming van de heer van Breda het kasteeltje Bouvigne te Ginneken te bewonen, waar hij het zeer te stellen kreeg met de toenmalige bewoner.²⁹³ Deze, de opzichter van het Mastbos Joachim Gielissen, zag Verelst als een indringer in zijn eigen besloten wereld.²⁹⁴ Behalve zijn diverse rentmeesterschappen te Breda na 1637, werd Verelst later nog aangesteld om in de baronie Diest (dat sinds 1648 weer een domein van de Oranjes was geworden) als schout en rentmeester orde op zaken te stellen. Op zijn landgoed hield hij jaarlijks in oktober zitting om de vele Bredase cijnsen te innen. Hier stierf hij ook in 1660, op 83-jarige leeftijd. Hij werd te Ginneken begraven in een gemetselde grafkelder middenin het priesterkoor in de kerk die onder zijn persoonlijk beschermheerschap stond.²⁹⁵

Zijn clustering van ambten verklaart tevens waarom hij na 1637 al snel iemand als commies in dienst nam om een deel van zijn taken waar te nemen.²⁹⁶ Deze, Dionys van Rucphen, eveneens een katholiek, was zelf na de reductie van Breda aangesteld als griffier van het Leenhof. Na de dood van Verelst, werd hij in 1661 aangesteld in beide rentmeesterschappen van de geestelijke goederen. Bij zijn overlijden in 1664 ging het ambt van griffier der lenen en ontvanger van de erfgranen over op zijn zoon Cornelis van Rucphen, die echter binnen enkele jaren overleed. Het rentmeestersambt kwam in handen van een voormalige klerk van Verelst: Johan van der

²⁸⁹ Door oud-stadsarchivaris F. Brekelmans zijn in het kader van een gepland maar nooit verschenen artikel een aantal gegevens verzameld over de rentmeestersfamilie Verelst, zie: SAB, Collectie Brekelmans, doos 9.

²⁹⁰ NA, NDR inv.nr. 779; in elk geval vanaf 1609 (vergelijk Brekelmans; 1611).

²⁹¹ Volgens Brekelmans was Verelst in elk geval drost vanaf 1623; de functie te Oosterhout werd overigens mogelijk vervuld door een andere Adriaan. De familie kent verwarrend genoeg drie Adriaans die allen rond dezelfde tijd opereren. Zie verder: Van Hoof e.a., *Nassause Domeinraad 1581-1811*, 438 (inv.nr. 12007).

²⁹² NA, NDR inv.nr. 7991, f. 5a-5b d.d. 10-10-1614. De copie van de originele akte hoort bij het dossier beginnend op folio 358 e.v. toen in 1714 Louis van Couwegem wonend in Geel zich als eigenaar opwierp.

²⁹³ NA, NDR inv.nr. 7951, f. 630r d.d. 21-03-1630.

²⁹⁴ *Ibidem*, f. 633 e.v.

²⁹⁵ Alle rentmeestersrekeningen van Adriaan Verelst (sr.) lopen daarentegen maar tot en met 1654, waarna deze nog gedurende vijf jaar door zijn erfgenamen zijn voortgezet. Dit duidt erop dat hij in 1655 is overleden en niet in 1660. Inderdaad overlijdt op 12 januari 1655 een andere Adriaan Verelst, bewoner van het slot Bruheze (eveneens bij Baarle) dat deze in 1642 had gekocht. Of dit een zoon van senior was, is niet duidelijk en of hij dezelfde is als de gelijknamige schout en stokhouder van Alphen, Baarle en Chaam tussen 1638-1653, is evenmin duidelijk; deze laatste wordt overigens bij zijn aanstelling ter onderscheid als Adriaan Verelst Nicolaeszoon omschreven, zie: NA, NDR inv.nr. 8075, f. 6 e.v. Het handschrift van de Adriaan Verelst die vanaf 1627 rentmeester in Breda was en zoals we dat kennen uit zijn talloze brieven in de archieven van de Nassause Domeinraad uit de jaren dertig, veertig en vijftig is ongebroken hetzelfde. Bovendien lopen deze door tot in de tweede helft van de jaren vijftig (zie bijvoorbeeld: NA, NDR inv.nr. 7965, f. 366r d.d. 05-10-1657): een tussentijdse opvolging van vader door zoon lijkt dus uitgesloten. Hiervoor ontbreekt ook ander bewijs in de vorm van een aanstelling. In hoeverre de carrières van de diverse Adriaans elkaar dus hebben doorkruist en wie wat nou precies deed, zal nader onderzoek moeten uitwijzen.

²⁹⁶ SAB, ORA inv.nr. 532, f. 100 i.m. d.d. 10-09-1641.

Kaay.²⁹⁷ Zodoende kreeg Adriaan Verelsts belangrijke periode als opper-rentmeester nog een vervolg; cliëntelisme gold dus van hoog tot laag binnen de domeinraad.²⁹⁸

Bestuurlijke en politieke elite

De diverse rentmeesters waren weliswaar meestal regionale omstanders, maar door het aangaan van persoonlijke banden schaarden zij zich in de loop der jaren onder de Bredase elite. Een van Breda's vooraanstaande families eind zestiende, begin zeventiende eeuw was zonder meer de rentmeestersfamilie Bacx. Adriaan Bacx was, evenals zijn vader Johan voor hem, rentmeester van de domeinen geweest (van 1594-1600). Later werd hij schepen van Breda (van 1615-24), evenals diverse van zijn familieleden.²⁹⁹ Uit Bacx' aanstellingsakte als rentmeester in 1594 valt goed af te leiden dat ervaring de belangrijkste kwaliteit was voor zijn benoeming: 'ons betrouwende zijnder goeder experientie, wijsheijt, neersticheijt, getrouwicheijt ende ervarentheijt vande domeijnen van Breda.' Waarschijnlijk had hij zijn vader al aanzienlijk geholpen in de bediening van het ambt; vader Johans aanstelling voert in ieder geval terug tot 1577.³⁰⁰ Tevens was Adriaan belast met het financiële toezicht op de bouw van de nieuwe bolwerken te Breda begonnen in 1593.³⁰¹ Van de wijldvertakte familie Bacx is verder bekend dat zij goede connecties had met Maurits: Paulus Bacx was gouverneur van Bergen op Zoom en twee van zijn broers (Marcelis en Johan) waren bekende legeraanvoerders.³⁰² Adriaans opvolger als rentmeester, Johan van Ostaeyen, was een geboren Bredenaar die volgens eigen zeggen het ambt zo bekwaam bekleedde dat hij er zijn 'eere ende reputatie' aan te danken had.³⁰³

Hoewel formeel geen onderdeel uitmakend van het politieke systeem, waren de formele scheidslijnen tussen bestuurlijke- en politieke elite dus minder strak. Mattemburg trouwde in 1616 met Maria van den Broeck, dochter uit een belangrijke Bredase katholieke schepenfamilie. Hendrik Joosten maakte, net als Bacx, probleemloos de overstap van ambtenaar naar ambtsdrager. Van Rucphen speelde door zijn huwelijk met Aletta Bernagie, een dochter uit dit belangrijke Bredase regentengeslacht, een vooraanstaande rol in het stedelijk milieu in de jaren veertig en vijftig van de zeventiende eeuw. Voor alle rentmeesters gold echter in de eerste plaats hun persoonlijke loyaliteit aan leden van de Oranje-familie gekoppeld aan expertise welke hun benoeming bracht. De rentmeestersambten veranderden in de tweede helft van de zeventiende eeuw desondanks sterk van karakter. Allereerst

²⁹⁷ NA, NDR inv.nr. 18: notulen domeinraad 12 april 1661.

²⁹⁸ De Van Rucphens verdwijnen begin jaren zestig even plotseling uit de stad als dat zij er na 1637 zijn gearriveerd; hun achternaam biedt vermoedelijk nog de meeste houvast omtrent de herkomst. De familie Verelst was meer regiogebonden, vooral in het zuidelijk deel van de Baronie (Baarle en Etten). Een broer van Adriaan Verelst (sr.), Huybrecht, was verder nog rentmeester van Leerdam (zie: Van Hoof e.a. *Nassause Domeinraad 1581-1811*, 245); een Johannes Baptista Verelst was van 1661-66 conciërge van het paleis in Brussel (zie *Amtboek Nassause Domeinraad*: uitdraai aanwezig op de studiezaal van het Nationaal Archief). Dit is mogelijk dezelfde als de te Brussel opererende agent J. van der Elst; zie NA, NDR inv.nr. 7984 f. 126r d.d. 04-12-1658.

²⁹⁹ In Van Hoof e.a., *Nassause Domeinraad 1581-1811*, wordt op p. 326 zijn naam ten onrechte als Adriaan Backer gegeven.

³⁰⁰ NA, NDR inv.nr. 7965, f. 249r. Zie ook: *Correspondentie van Willem van Oranje* (database Huygens ING), briefnr. 6910. Johan wordt later ook wel aangeduid als rentmeester-generaal, zie: idem, briefnr. 10115.

³⁰¹ Res S-G, OR deel 5, 498.

³⁰² Zandvliet red., *Maurits prins van Oranje*, 241.

³⁰³ NA, NDR inv.nr. 7970, f. 337r: niet gedateerd maar van 1618.

werden zij, evenals andere belangrijke ambten in de diverse Oranje-domeinen, steeds meer het terrein van speculatie: gewilde functies voor ambtloze cliënten.³⁰⁴

Reeds in 1647 werd 'het expectatief' van het rentmeestersambt' aan Christoffel Karel toegezegd, zonder dat dit nochtans enige gevolgen lijkt te hebben gehad.³⁰⁵

Gedurende het eerste stadhouderloze tijdperk zijn de eerste aanwijzingen te vinden dat betaling van geld een rol ging spelen bij de vergeving van ambten. Drossaard Van den Kerkhoven, heer van Heenvliet, verzekerde zich in 1658 voor fl. 15.800.- van het ambt van rentmeester van de domeinen en van de geestelijke goederen. Voor hem was dit in de eerste plaats een vorm van investering; het geld hoopte hij via eigen patronage terug te verdienen. Bij de benoeming van Samuel Zuerius in 1662 als rentmeester van de domeinen, moest deze namelijk fl. 8.000.- ineens aan Heenvliet betalen en verder jaarlijks fl. 1.400.- gedurende het resterende leven van de drossaard.³⁰⁶ Enige jaren later werd deze regeling nog gecompliceerder toen de drossaard besloot zijn persoonlijk secretaris Pieter Huart wegens bewezen diensten tweeduizend gulden per jaar te geven: de fl. 1.400.- namens Zuerius, plus fl. 600.- die rentmeester Johan van der Kaay aan Heenvliet moest betalen.³⁰⁷ Deze regeling gold hun leven lang of dat van de drossaard. Van der Kaay moest later hetzelfde bedrag ook aan drost Bentinck betalen, maar zijn opvolger Kip kreeg hiervan in 1692 redemptie.³⁰⁸

Toen de drost in 1660 stierf, met nalating van vele schulden, waren de gevolgen groot. Huart was er al begin 1661 door de domeinraad op gewezen zich niet in te laten met de 'recepte' (de inkomsten) van het Bredase domein: hij was tenslotte geen rentmeester, ook al had hij bepaalde financiële aanspraken.³⁰⁹ Hij diende eerst de akte van drost Heenvliets zoon, die hem was opgevolgd, te tonen vanwege de machtiging. Zelf achtte hij dit niet nodig aangezien de akte onder 'Hare Hoogheijt' berustte. Huart had waarschijnlijk geen enkele bevoegdheid gehad om ooit in Breda namens de domeinraad op te treden, maar zou later toch zijn deel krijgen. De crediteuren van de drost eisten ook hun geld op en lieten onder andere beslag leggen op de heerlijkheid Heenvliet. Om dit te ontlopen, ging Huart vervolgens een privé-regeling aan met een groep crediteuren, met als gevolg dat de stadhouder van het Bredase drostambt - Goswinus van Bernagie - op zijn beurt diens inkomsten moest afstaan.³¹⁰ Deze had bij de Raad van Brabant inmiddels een andere groep van crediteuren achter zich aan gekregen en toen hij in 1676 stierf was de financiële misère dan ook compleet. De familie Bernagie, een vooraanstaande regentenfamilie in de stad, zou deze klap nauwelijks te boven komen.

Rentmeester Zuerius vond de inkomsten van zijn ambt door alle geldende aanspraken zodanig belast dat hij 'voor alle sijne excessive moeyten ende uijtstaende pe-rijckulen van bancqueroeten niet off weijnich is genietende.' En dat terwijl hier sprake was van 'een vande swaerste ende grootste administratien, die onder sijne hoocheijts rentmeesters soude mogen wesen.' Hij vroeg dan ook in 1668 om extra

³⁰⁴ Groenveld, 'C'est le pere', 75-76; 80; 84 e.v.

³⁰⁵ NA, NDR inv.nr. 7970 f. 339r d.d. 21-12-1647.

³⁰⁶ NA, NDR inv.nr. 7970, f. 353r-v: d.d. 18-02-1662; de 'charges' van de rentmeester van de domeinen en die van de geestelijke goederen bleven aan 'milord Wotton' zijn levenlang. Voor personen die de ambten bekleedden en tussentijds kwamen te overlijden mocht deze nieuwe in de plaats stellen. Degenen die de rentmeestersambten be- dienden na zijn dood en wilden aanblijven, moesten aan diens erfgenamen het restant uitkeren.

³⁰⁷ GAH, ONA inv.nr. 277, f. 127-128 d.d. 23-03-1665.

³⁰⁸ NA, NDR inv.nr. 7972 f. 447r d.d. 14-01-1674; ibidem, f. 448r notulen domeinraad 28 november 1692

³⁰⁹ NA, NDR inv.nr. 18: notulen domeinraad 7 en 16 maart 1661.

³¹⁰ GAH, ONA inv.nr. 708b f. 87-v d.d. 18-10-1670.

inkomsten uit de eenentwintigste penning van de ontvangsten.³¹¹ Zuerius' zoon Pieter kreeg bij zijn aanstelling in 1684 pas eindelijk vrijstelling van de jaarlijkse betaling der veertienhonderd gulden aan de erfgenamen van Heenvliet en inmiddels ook aan Bentinck, diens opvolger als drost.³¹²

Ondanks of wellicht juist dankzij de steeds grotere financiële belangen die met het ambt van rentmeester waren gemoeid, bleef een supra-regionale elite van Oranje-clënten standhouden die tegelijkertijd of opeenvolgend in diverse domeinen opereerden. De Bredase rentmeester van de geestelijke goederen Johan van der Kaay (vanaf 1665) werd later tevens rentmeester van Zevenbergen, in welke beide functies hij werd opgevolgd door Huybrecht Kip.³¹³ Dit laatste duidt wederom op een onderlinge regeling. Tevens bleven buitenstaanders domineren, zoals de rentmeestersfamilie Noirot uit Steenberghe. Isaac Noirot was tegelijkertijd ambtenaar in het ene domein en ambtsdrager in het andere: na 1637 zat hij vele malen als schepen of burgemeester in de Bredase magistratuur.

Samuel Zuerius werd al binnen enkele jaren na zijn aanstelling als rentmeester van de domeinen tot schepen van Breda benoemd en vervulde beide ambten voor het eerst tegelijkertijd. Tevens werd het dus steeds gebruikelijker meerdere rentmeestersambten tegelijk te bekleden. Zowel extern als intern veranderde er dus het nodige aan het bestuur van het domein Breda waarvan consequenties niet uit konden blijven. De wereld van het domein Breda en het bestuur van de stad ging steeds meer door elkaar heen lopen, terwijl geld en aanzien een steeds grotere rol gingen spelen bij benoemingen in plaats van ervaring. Dit had echter zijn keerzijde: 'den rentmr. Zuerius, vrij wat buijten het spoor van sijne instructie gaende, sijn eijgen voordeel al hier ende daer gesocht heeft.'³¹⁴ Zuerius stond vanwege de eerder getroffen financiële regeling onder sterke druk. Corruptie werd een toenemend probleem. En hij was niet de enige die zijn boekje te buiten ging: over de griffier van de lenen werd in deze jaren al net zo geklaagd. De reden waarom benadrukt nogmaals op Breda's bijzondere positie als domein van de prins van Oranje. In een rekest aan de domeinraad hadden diens kamerlingen (dienstbodes) namelijk geklaagd dat hun het zogenaamde 'camerlingsrecht' werd onthouden. Bij transacties voor de leenhoven in de Republiek - maar in dit geval speciaal die van de prins - werd dit bij het verheffen van lenen betaald. Uitbetaling had echter niet plaatsgevonden omdat de griffier van het Bredase leenhof, Johan Damisse, dit geld in eigen zak had gestoken.³¹⁵

Met de benoeming van diezelfde Damisse in 1667 tot ontvanger van de granen (in 1668 werd hij tevens griffier van de lenen) begon tevens een andere trend. Ambtelijke functies in het bestuursapparaat van de domeinraad werden een steeds gewildere functie voor de politieke elite van de stad. Damisse zat al sinds begin jaren zestig in het stadsbestuur en zal in deze benoeming een mogelijkheid tot zelfverrijking hebben gezien, een bepaalde karaktertrek van zijn familie.³¹⁶ Ook zijn opvolger als ontvanger van de granen in 1676 was een oude bekende: Samuel Zuerius.

³¹¹ NA, NDR inv.nr. 7970, f. 402 e.v. Dit bedroeg ongeveer fl. 180.-, zie; ibidem, f. 405-6: advies van september 1668.

³¹² NA, NDR inv.nr. 7970, f. 357r`.

³¹³ Van Hoof e.a., *Nassause Domeinraad 1581-1811*, 348-349; 298. De ontbrekende rekeningen van het domein Zevenbergen over de periode 1664-1675 bevinden zich in het Algemeen Rijksarchief te Brussel (niet vermeld in de inventaris van Van Hoof).

³¹⁴ NA, NDR inv.nr. 8012, f. 156r-v d.d. 14-12-1671: G. van Bernagien aan Amalia.

³¹⁵ NA, NDR inv.nr. 7991, f. 231r: niet gedateerd maar van 1672.

³¹⁶ Zie verder hoofdstuk drie.

Diens uitgebreide staat van dienst bracht hem ertoe in 1674 te proberen zich, in zijn hoedanigheid van rentmeester, toegang te verschaffen tot de Hoofd- en Leenbank: een unicum.³¹⁷ Strikt genomen had hij hierin gelijk. Ter ondersteuning van zijn verzoek verwees hij naar het statuut van de Hoofd- en Leenbank uit 1606, waarin volgens artikel 2 de schout, rentmeester, burgemeesters en schepenen (zowel zittende als afgaande) als competente rechters werden aangemerkt.³¹⁸ Deze uitgebreide samenstelling was waarschijnlijk uit praktische overwegingen al vroeg in de zeventiende eeuw opgeheven. Zuerius had president-schepenen Pieter van Bernagie al diverse malen op dit punt aangesproken, maar steeds nul op zijn rekest gekregen. De rentmeester voelde zich bovendien gesterkt door het feit dat de stad 'alle jaren aan hem fl. 40.- voor tabbert laken uyt dien hoofde hem toegevoeght' (het tabbaardlaken was een emolument) heeft. Op papier bestond de regeling dus nog wel degelijk, maar de domeinraad wist niet goed raad met deze kwestie. Er volgde de gebruikelijke ronde van replieken en duplieken. Bijna twee jaar later was nog immer geen besluit genomen en waarschijnlijk is dat er ook nooit van gekomen. Zuerius had het in Breda hoe dan ook naar zijn zin. Binnen een aantal jaren liet hij zich officieel vervangen door zijn minderjarige zoon Pieter George, die hij op deze wijze in het ambt inwijdde.³¹⁹ Deze combineerde op zijn beurt na 1690 enige jaren twee rentmeesterschappen met de functie van ontvanger van de verpondingen.³²⁰

Het aantreden van de nieuwe rentmeester van de domeinen Josias Eckhard in 1696 geeft een goede indruk van de gebruikelijke problemen waarvoor een nieuwkomer zich gesteld zag. Allereerst bleef Zuerius nog gedurende het lopende jaar het ambt waarnemen en bedienen, een privé-regeling die later werd geformaliseerd in een notarieel contract, tegen een betaling van duizend gulden.³²¹ Vervolgens ondervond Eckhard de nodige problemen. Ten eerste verzocht hij de domeinraad hem een kopie-exemplaar van de laatste rekening van zijn voorganger op te sturen; dit diende 'te strecken tot zijn naricht en informatie'. Dit werd hem toegestaan, maar voor deze dienst werd hem wel twee stuivers per blad in rekening gebracht (te verantwoorden in zijn eigen eerste rekening).³²² De nieuwkomer had zijn huiswerk kennelijk goed gedaan, blijkens een remonstrantie van een paar maanden later in 1697. Hij was er achter gekomen dat de rentmeester voor onkosten in het verzenden van geld naar de thesaurier voor elke honderd gulden zes stuivers genoot. Dit had hij echter niet uit de rekening van zijn voorganger kunnen leren, want er waren in diens laatste jaren geen penningen naar Den Haag gebracht.³²³ Het is niet duidelijk sinds wanneer rentmeesters verdienden aan het transport naar Den Haag van geld uit de inkomsten van het domein.³²⁴

Een paar dagen later werd nog een ander verzoek ingewilligd. De rentmeester mocht standaard uitgaven tot dertig gulden per jaar doen zonder toestemming vooraf. De dagelijks voorvallende reparaties aan 'S. Majts. huijsen, gebouwen, molens, bruggen etc.' (had de vorige rentmeester de zaken soms zozeer laten verwaar-

³¹⁷ NA, NDR inv.nr. 7970, f. 411 e.v.

³¹⁸ Zie: NA, NDR inv.nr. 7983, f. 53-124: 'Ordonnantie ende Instructie ... hoofd-en leenbank' d.d. 17-06-1606, aldaar f. 54v. Vergelijk: Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 138 waar de rentmeester niet wordt genoemd als competent rechter.

³¹⁹ *Ibidem*, f. 359 d.d. 01-10-1686.

³²⁰ NA, NDR inv.nr. 8010, f. 1332r: d.d. 14-08-1690.

³²¹ Zie voor het contract: SAB, ONA inv.nr. 236, akte 161 d.d. 19-07-1696.

³²² *Ibidem*, inv.nr. 7970, f. 453r: niet gedateerd maar apostille 24 april 1697.

³²³ *Ibidem*, f. 454r-v; f. 455r.

³²⁴ Vergelijk voor Engeland: Hainsworth, *Stewards*, 75-83 waar dergelijke transporten nogal eens het gevaar liepen van overvallen.

lozen?) ging dit bedrag vele malen te boven. In plaats van de domeinraad telkens lastig te moeten vallen met losse rekeningen voor kleine bedragen, verzocht hij een volmacht om het bedrag van dertig gulden op te mogen rekken tot honderdvijftig à tweehonderd gulden. Voortaan mocht hij inderdaad de rekeningen van gedane reparaties ‘op een generale attestatie vanden controlleur [controleur van de domeinen] ... betalen’.³²⁵ De problemen waren daarmee desondanks nog niet voorbij:

Te huijs komende, vinde sulk een considerabelen stapel van reekeningen, wegens de reparatien, gedaan in de ses eerste maanden van dit jaar, aan zijn Majesteits domeijnen alhier, dat, niet wetende, hoe mij, in het betalen, ende in reekeninge brengen van deselve te gedragen.³²⁶

Uit de modelrekening van zijn voorganger was Eckhard kennelijk niet veel wijzer geworden. Het ambt van rentmeester was, kortom, nog even veeleisend als het altijd was geweest. Als buitenstaander zonder enige ervaring, zat hij bovendien met een extra probleem: ‘also ik niemand hebbe vanwien ik onderrigt kan bekomen, zijnde mijn precesseur, so seer met eijgen affaires geoccupeert, dat denselven nauwelijks kan komen te spreken.’ Hoewel het in de loop van de zeventiende eeuw steeds gebruikelijker werd om de functies van rentmeester en schepen te combineren, wimpelde Eckhard zijn benoeming tot schepen in 1702 dan ook af. ‘Wegens de menighvuldige occupatien sijns ampt [rentmeester] swarigheijt gemaect en gewijgert heeft, den voorsz. dienst [schepen] te aenveerden’.³²⁷ Werd daarmee begin achttiende eeuw de toenemende vervlechting van het beheer door de domeinraad met het bestuur van de stad een voorlopige halt toegeroepen? Eckhard zou nog ruim veertig jaar aanblijven tot zijn dood (‘zeer schielijk’) in de ochtend van 12 juni 1740; zijn boekhouding werd tegen die tijd inmiddels geroemd.³²⁸

Conclusie

De heer en zijn heerlijkheid bleven te Breda gedurende de vroegmoderne tijd het belangrijkste staatkundig gegeven. Op basis van middeleeuwse rechten vielen de inwoners in sommige opzichten nog min of meer als lijfeigenen te beschouwen, die bijvoorbeeld hofdiensten moesten leveren en over wier leven en dood de heer beschikte. Begin achttiende eeuw werden door de domeinraad de heerlijke rechten fel verdedigd wegens op- en aanmerkingen van de Staten-Generaal in twee processen.³²⁹ In 1773 volgde nog een zeer omvangrijk schriftelijk betoog over de ‘soevereine rechten’ van de heer naar aanleiding van een overtreding op het jachtrecht.³³⁰ Met recht is er dan ook sprake van een heerlijke stad in optima forma.³³¹ Hoewel

³²⁵ Ibidem, f. 456 e.v.

³²⁶ Ibidem, f. 458r d.d. 10-09-1697.

³²⁷ SAB, OSA inv.nr. 376: officiaalboek 1655-1737, f. 198 d.d. 01-11-1702.

³²⁸ NA, NDR inv.nr. 7970, f. 365r d.d. 12-06-1740. Diens weduwe vroeg om haar 19-jarige zoon, Alexander Philémon, tot tijdelijke waarnemer te mogen aanstellen. Ook Zuerius’ opvolger als rentmeester moest al zijn overige ambten (waaronder het schoutambt van Rosendaal) opzeggen, alvorens tot de bediening over te kunnen gaan; zie: ibidem, f. 374r d.d. 25-03-1741.

³²⁹ NA, NDR inv.nr. 7985, f. 562 e.v. Dit betreft de terdoodveroordeling van zilversmid Pieter Pacquy (1705-7) wegens een vechtpartij met soldaten van het garnizoen, zie ook NA, ASG, inv.nr. loketkas 12551.177. Voor onenigheid over de aanstelling van een curator in de insolvente boedel van mr. Matheus Stilte (1719-20), ontvanger van de verpondingen in de Baronie, zie: ibidem, inv.nr. loketkas 12548.501. Zie verder ook: Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 136-138.

³³⁰ NA, NDR inv.nrs. 8201-8204.

³³¹ Bosman e.a., *De heerlijke stad*, 14.

hier geen sluitende definitie voor bestaat, wordt daarmee bedoeld op het feit dat de heer er zijn stempel drukte op institutioneel, economisch, stedenbouwkundig, cultureel en financieel vlak. Breda was in wezen zelfs meer heerlijkheid dan stad.³³² In Breda was met andere woorden sinds 1544 Oranjes wil wet.

De prins van Oranje is daarmee de bepalende factor geweest in het bestaan van stad en land van Breda. Zijn komst halverwege de zestiende eeuw ging tegelijk gepaard met de meest turbulente periode in Breda's bestaan. De stad werd niet alleen betwist gebied tussen twee landen, maar tevens twistappel binnen één familie. Ook na 1637 bleef de Baronie door dynastieke verwickelingen niet gevrijwaard van twisten, al kwam er meer bestendigheid in het opeenvolgende bewind van de heren van Breda. Als domein was de Baronie vooral belangrijk vanwege een uitgebreid stelsel aan heerlijke rechten, waardoor in politiek en economisch opzicht grote belangen met dit gebied waren gemoeid. Het domeingoed diende bovenal inkomsten te genereren. In dat opzicht stelde het niet teleur: in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw stegen de inkomsten door gunstiger economische omstandigheden en vanwege een toename van de ambtenverkoop.

Als heerlijke stad opereerde Breda tegelijkertijd binnen een (inter)nationale en in een regionale context. Achter de leenhulde die aan de Staten-Generaal moest worden getoond ging een eigen wereld van separate regelgeving schuil. Voor wat betreft het functioneren van stad en land van Breda vergde dat tevens een actieve opstelling ter uitvoering van de talloze ordonnanties en plakكاتen. Dit werd hoofdzakelijk gedaan door de domeinraad en zijn functionarissen; het feitelijke beheer werd voornamelijk overgelaten aan de diverse rentmeesters ter plaatse. Hoewel officieel gescheiden opererend van het stadsbestuur, bleken zij in de praktijk vaak toch over de nodige politieke invloed te beschikken omdat ambten geruisloos in elkaar werden geschoven. De bestuurlijke elite werd in de loop van de zeventiende eeuw aldus deel van de politieke elite, en omgekeerd.

³³² Vergelijk: Bosman, 'Een oudere en een jongere heerlijke stad', 122.